Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл сентябрь 29 суббота № 223 (14423)

1925 чылда төлеглеттинген

Өртээ 3 коп.

ЧАҢГЫС МАЖАК-ДАА ЧЕРГЕ КАГБААЛ

Чуртта картофель дүжүдүн ажаап алырының талазыбиле онза чугула байдалдарның тургустунганыига холбаштыр соңгаарладыышкын чок эргежок чугула хемчеглерни алырының дугайында ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң ат салганы чазак телеграммазы Тыва АССР-ниң Дээди Совединге келген. Ындыг уткалыг телеграммаларны эвилелдешкен болгаш автономнуг республиканың Дээди Советтериниче, Министрлер Чөвүлелдериниче, автономнуг областарның, округтарның улус депутаттарының Советтериниче, край (обл) күүскомнарже чоруткан.

Ук телеграмманың ужуруттазынга хамаарыштыр кыска тайылбыр бээрин бистиң корреспондентивис Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондардан дилээн.

— Ажаап алыышкын ажылдарынып доозулганы-биле кады көдээ ажыл-агый продукцияларын кышкы үеде ыныгжаарынга белеткел берге байдалдарда турарын өөренип көргеш, чонну аъш-чем-биле турум хандырар сорулгага дүүштүр улус депутаттарының черчер Советтери, райсооркүүскомнар шиитпирлиг хемчеглерни алырын телеграммада айтып турар — деп, Чимит-Доржу Байырович демдеглээн. — Албан, организация, үлетпүр, бүдүрүлге черлериниң ажылдакчылары, ортумак, дээди өредилге черлериниң сургуулдары, студентилер, хоорайда, суурларда чурттап турар бүгү-ле хамаатылар ховушөлдерже үнүп, картофель, ногаа ажаалдазынга идепкейлиг киржирин кыйгырган. Профессионал-техниктиг училищелериниң сургуулдарын, школачыларны бо ажылче мобилизастаар.

Эргежок чугула таварылгаларда картофель ажаалдазынче аътка-рар кижилерни кол ажылындан шуут хостаар. Чүүк машиналарын чолаачылары-биле кады четчелеп турган, черчерге ажылчын десантыларны шалыпкын органиастаар. Оон ынай ол телеграммада дүжүт ажаап турар үеде ак сеткилдиг үүлехерээ-биле шылгараанны шаанап мактаарын айытган.

Ч.-Д. Б. Ондар чугаазының төнчүзүнде республикада картофель дүжүдүн ажаап алырынга доктааган. Бо хүннерге чедир ам-даа 800 гектар шөлдүң картофели ажаап алдынмаан. Каа-Хем, Бии-Хем районнарда казар картошканың хемчээли улуг. Кижи күжү чедишпейн турар.

Хоорай, район Советтеринге, черчер Советтериниң күүскомнары республиканы тургустунган берге байдалды кичээнгейниң төвүнге ап, хову-шөлдерже үнер кижилерни, автомашиналарны тып, боттуг хемчеглерни чорудуп эгелээн. Херек апарза, чамдык албан черлериниң ажылын соксаткаш шуут дуглап-хаар-даа ужурга таваржырывыс чадавас боор.

Албан - хаакчылар - биле кады беш дугаар класстан өрү үстүкү класстарның өөреникчилери, профтехучилищелериниң сургуулдары күжүн, үлүүн нинти херекке киириштирер ужурлуг. Картофель, ногаа шөлдериниче ажылдап үнер кижилериниң оруккa озал-ондак чок чоруунга таарымчалыг түүлдерни баш удур көрүп, чогуур хайгааралды тургузар. КАИ ажылдакчылары автотранспорт чедишпейн турар черлерже чорудар машиналарны эргежок чугула деп көргенде, албадал-биле-даа картофель, ногаа шөлдеринче үндүрер эргелиг. Чүге дээрге черге каскан картошканы ажык дээр адаанда арттырып болбазы чугула.

Агаар-бойдус шам санында өскерлип, баксырап турар болганда чүгле шалыпчы ажылдаары шеф дузазы көргүзүп барганнардан негеттинип турар.

Бо чылын республиканың чурттакчы чонунга тус черниң картошказын чиниринге четчир кылдыр курлавырлап ап болурунун аргалары бар. Өскээртен диленип, хөй чарыгдалдар үндүрериниң орнунга боттун казып бүдүрген продукциязын ажаап кадагалап алыры кымны-даа дүвүретпес аргажок. Ынчангаш сыпка, черге чаңгыс-даа картошка мажактавайн, эң кыска хуусаада ажаалданы доозарынче бүгү күштү мөөнеп, шак, хүн бүрүзүн халас эрттирбейн, күжениишкиниг иженип көрээлинер.

ШЫРЫҢМАЛАНГАН АЖЫЫ БАР БЕ?

Чамдык совхозтарга чоруурга арендатор атка шырымаланып алгаш, ажылхерек чогумчалыг чоруп турар кылдыр санаар. Ажылчынны арендаже киирген соонда, ооң канчаар ажылдаш, чурттап турарын сонуургавас, кичээнгей салбастай бээр. Ооң чижээн «Совет Тыва» совхозтуң арендаторларының ажылхерээнден көрүп болур.

Зоя Намчыловна биле Владимир Өнерович Көкербеннер совхозтуң хоочун механизаторлары. Олар уруу Элла, күдээзи Андрей-биле кады аренда керээзи-биле ажылдаарын дугурушкаш, черни-даа, техниканы-даа холга алган.

Дагаа оолдарын күзүн саная дижири ышкаш, ажаап алыышкынның түнелдерин үндүрер үе-шак база келген. Бо чылын агаар-бойдустуң берге уржуктары арендаторларны өөртпээн. Баян-Колга дүжүт үнмээн. 600 гектар чаңгыс чылдыг сиген шөлүнүң 500 гектарын каан-халынга алыскаш, оът-сиген үнмээнин өөренип көргеш, акт тургузуп үндүр бижээн. Артыш калган 100 гектардан 6-7 машина чүүгү сигенни арай деп-ле турган, кезип бөлгеш, совхозка дужааган.

10 гектар черге тарып олурткан картофель орайтап быжып эгелээн. Сентябрь ай үнүп турда чогуур өзүлдезин ап, чаъс соонда мөөгү дег, хөөй бергеш, улгаттыр өзүп, багай эвес дүжүт алырының магадылалы тургустунуп чоруп орган. Чогум-на ол үеде совхозтуң тайгага чайлаан малчынары кокай-бөрү, адыгмажаалайдан коргуп дескеш, арендаторларын сиген, ногаа шөлүнге. Баян-Колче сөктүп кирип, көжүп туруп бергеннер. Дүвүрээзиниң эгези ол болган.

Удуртуп баштаар даргалар ужур-чөвүн эскербейн турда, амдан-сүүзүннүг оътла болза адыгүүзүн мал чүнү тоор деп. Мал-маган Баян-Колда тараан сигенче, хөөреп өзүп үнүп орган картошкаже чаза баскаш, шөлче киргеш турупкан. Баштай-ла орай чаштырып каан рапс шөлүн дойлап, са базып узуткаан.

Суурда хуу кижилериндаа, совхозтуң-даа инектери шуужүп алгаш, сиген, картошка тараан шөлге хүнээр. Хөй мал дөрт үүктен үглеп кээрге, хаван чадаг Владимир Көкербенге кайын алдыртыр. Тоткан мал шооткан ышкаш дешкилежип маңнажырынга өйлешкен. Кандыг-үүү-даа болза картошказын ам камгалап алыр дээш чартык ай иштинде инек бажы доскан. Оон дөмей-ле түннел үнмээн. Картошкага шартайтыр тодуп алган инектер харын-даа шөлдүң ээзин кыжыраанзыг артында-ла арендаторже көрүп алгаш, аксында көвүү төктү берген дайнаныр тургулаар.

Совхозтуң малчыны, коммунист Өнер-оол Дүгер-Сүрүкович Монгуш арын-нүүрүн артынга катташ, кадарган инээн картошкалыг шөлче кара туразы-биле салып киириптер кижилериниң бирээзи деп механизаторлар хомудап турду. Чамдык «картошкалап» амдажып калган инектерни өдекке баглап кааргa, оларның ээлери шөлде идегелдиг одар, кадарчылар барынга ынаныры ындыг чүве ийикпе ийи-үш хондур кодан малын сураглап келбестер. Аныяк инек кадарчызы Николай Ооржак картошкага турумчуй берген инектерин үш дугаар хонуунда сүрүп чедип келгеш, аал-оранынче чандырган.

Өг-бүле ээзиниң кайызынын-даа чугаазы-биле алырга, совхоз директору Б. К. Монгул-оол арендаторларын турлаг-хонажынга-даа доктаавас, картошкаже халдаан инектер аразы-биле бодунун шөлде тараан дужүдүче углай каранадыр халдып эрте бээр. Владимир Өнерович хөрээн өйген бодалдарын төө каап бээр дээш дарга конторага орда, дуза дилеп, сүмележип чеде бээрге: «Че-че, бодуң бил!» — деп хөректеңгеш, кирер эжиктиң үнер чүүүнче углаар хөөннүг көксенип каар.

Совхозта партком секретары Седий-оол Түмей-даа, профком даргазы Павел Намдан-даа, көдээ Советтиң күүском даргазы Кара-кыс Чамбалдоо-даа звено кежигүннериниң дүвүрелин тоап көрбээн. Арендаторлар адак соонда хомудалын күш-ажылчы коллективтин төвүлел даргазы Николай Монгушка бижимел-биле ергүп киирген. Николай Дамбаевич ол билдириишкинни кичээнгейге албаан, харыылап безин бербээн.

Керээни совхоз-биле канчаар чарып алганын сонуургай бердивис. Чыл эгезинде Владимир Көкербен конторага кире бээрге, экономистерни бирээзи үүнүдаа долдурбаан ак саазынга салдырткан, ол хүнден эгелээш, ёзулуг арендатор болганын сагындырган. Ол-ла хевээр ийи таланың аразынга чардынган керээниң бир хоолгазын Көкербеннин холунга безин тудуспаан. Бадыткалдың бүзүренчиин хоорзунга душ боон ужуражы бергенивис Даваар-оол Лопсан шынзыдадыр:

— Мени база арендатор атка шырымалап каан мындыг чүве. Болар ышкаш ак саазынга адымны салып бердим. Айда азы чартык чылда чарыгдал кайы хире болганын тайылбырлап бербес боор-дур. Чүгле боттары билзиннер дээр. Кадарган инектеримден 20 тонна немелде дезин алыр деп чүвени бөгүн, оларны суурга килдедип турган, билдим. Ол хүлээлгем 18 тонна болду. Ам ийи тоннаны чыл төнчүзүнге чедир таанда шыдаптар ыйнаан мен.

Совхоз инээниң угаанныын кижи кайгаар. Олар директорнуң-даа, кол специалистерниң-даа картошка тараан шөлдерин оюп эртпекеш, албан-биле арендаторларның күзенчиг аалчылары болуп, ол-ла шөлге организастыы-биле шүүжүнейнчип шуужүп келир.

Дүжүт үнмээн-даа дижик, арендаторларның талазындан ак саазынга ат салганы олардан харыысалганы чиигетпейн турар. Керээ ол дээрге юридиктиг документ ышкажыл. Ынчап кээрде ында база шырымаланчак даап бодаашкыннар чаштынып чыдар магатчок. Ажыы-биле чугаалаарга, арендаторлар боттарынга берген эрге-хүлээлгелерин ажылган билбеске кайын шыңга дүүжүр. Кымны-даа албадал-биле кандыг-даа ажылче чыгавазы билдингир ышкажыл.

Зоя Намчыловна биле Владимир Өнерович Көкербеннер кайызы-даа хүндүткелдиг ажылчыннар-дыр. Оларның ажылгыр, эрес-кежээзинге кым-даа бүзүрээр. Бүзүрел турза-даа, хынаар деп сөс база бар болгай.

Совхоз арендаторлар кылдыр аңаа тааржыр кижилерни шилип алганы-даа таварылга эвес. Зоя Намчыловна 1965 чылдан бээр тракторнуң дынын туткан. Ооң кады-кыраанының стажы оон-даа улуг. 1959 чылдан эгелеп механизатор болуп ажылдап келген. Ам олар келир чылда канчаар ажылдаарын тодарадып турар. 11 муң рубльдин чээлизи алдынган. Ол акшабиле Баян-Колга бажын тудуп, турумчуп чурттаар. Чер ажылы-биле катай хаван, молдурга азыраарын арендага алыр. Бо чылын ышкаш бажын ажыр хөй чер албас дээн чижектиг чаа саная-шкыннарны олар кылган. Чогаадыкчы дилээшкиннерже эки эге базымнар-дыр. Аңаа деткимчени көргүзери чугула.

Амгы байдал-биле алгаш көөрге, «Совет Тыва» совхозта арендаже кирген ажылчыннарның экономиктиг билини бедидериниче ханылап кирбейн турар. Аренда, чер дугайында хоойлуларга хамаарыштыр чезингир, биллдингир тайылбырны кылбайн келген. Ол ажылды экономистер, кол специалистер ам-даа холга албааны илдеп-дир. Оон-биле кады арендаторлар экономиктиг санаашкыннар кылырынче сундулуун көргүспес, билиг-мергежилин бедидер талазы-биле күжениишкин үндүрбейн турар.

Бодунуң эзлчээнде дужулгалыг совхоз директорларының бирээзи деп бодун көргүскен Б. К. Монгул-оол бистиң редакция-биле хүн бүрүнүн дорт харылзаазын үспейн турарын билир бис. Ынчангаш Биче-оол Кыргысовичиге идегеливис изиг, бүзүреливис быжыг. Ол арендаторлар-биле тургустунган чөрүлдээни өжин-кара чокка сайгарып чугаалашкаш, шын үнелелди берип, харыыны дарый чорударын дилединис.

Даншы САЛЧАК.
(«Шынның» корр.)

ЧУРУКТА: Арендатор өг-бүле уруу Элла, күдээзи Андрей-биле кады.

Вячеслав МОНГУШТУҢ фотозу.

1990 чылдың дөртү кварталында болгаш 1991 чылдың дургузунда ажыл-агый харылзааларын чогумчалыг болдурар талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИН ЧАРЛЫЫ

1990 чылдың дөртү кварталында болгаш 1991 чылда экономиканы болгаш хереглел рыногун чогумчалыг болдурар сорулга-биле доктаадырым болза:

1. Кайы ведомствога чагыртып база кайда турарындан хамаарылга чокка күрүне бүдүрүлгелери, каттыжыышкыннары болгаш организациялары тургустунган ажыл-агый харылзааларын хевээр арттырарын болгаш чиг-эт, материаллар база комплекс кылыгларын чорудуп бээрининг керээде көрдүнген хүлээлгелерин күүседирин 1990 чылдың дөртү кварталында болгаш 1991 чылда хандырар. Эвилелдешкен республикаларның база тус-тус девискээрлериниң аразында дугуржулгалар чурттуң улус ажыл-агыйынга ук харылзааларны быжыглаарынга болгаш хөгжүдеринге дузалаар ужурлуг.

Эрге-чагырга болгаш эргелеп башкарылга органнарының бүдүрүлгелер аразында ажыл-агый харылзааларын будулдурарынга чедирип турар хөделиишкиннерин чүге-даа таарышпас деп санаар.

2. Тургустунган ажыл-агый харылзааларынга дүүштүр керээлер чарарында ойталааны дээш продукция берикчизин, хереглекчилер мурнунга моон мурнунда көрдүнген харыысалгазындан аңгыда, оон хүлээп албаан чагыының нинти өртээниң 50 хуузунга чедир торгаар, ол акшаны тус чер бюджединче шилчидер. Торгаашкынның хемчээлин күрүне арбитражының органнары тодарадыр.

Бо чарлыкты күүсетпейн турар кижилерге амгы үеде күштүг бооп турар хоойлуларга үндезилээш, шыңгыы харыысалганы онаарын ССРЭ-ниң чиигине прокурорунга болгаш ССРЭ-ниң Улусчу контроль комитединге саналдаар.

3. Онза нарын байдалды барымдаалап көргеш, ажылагый керээлерин чарып турарын чүгле бүдүрүлге удуртукчулары эвес, а харын күш-ажылчы коллективтер боттарының дорт ажылчын контролюнга алган турары чүгула деп санаар. Ведомстволарда чүвениң ужуру билдинмес, тус черниң болгаш боттарының болүүнүн эрге-ажыктарын болаар чоруктарга удур нинтилел мурнунга бедик организастыг, ажыл-агыйжы болгаш харыысалгалыг чорукту тургузар.

4. Чуртта кончуг берге байдалды өөренип көрбүшаан, күрүне эргелеп башкарылгазының эвилел, республика болгаш чер-чер органнары чоннуң хереглелинге кончуг чугула эм-аймаа, чиг-эт, материаллар, комплект кылыглары, белен продукция кылыр бүдүрүлгелерни бир ай хуусаада катап тургускаш, ажылдадыр.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели, эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдери ук бүдүрүлгелерниң чогумчалыг ажылдаарын, бирги ээлчегде экологтуг айыыл чок чоруун хандырарынга херектиг материалдарны, сан-хөө болгаш валюта хөрөнгилерин үндүрүп бээр талазыбиле шиитпирлиг хемчеглерни алыр. Ол бүдүрүлгелерниң моон соңгааргы ажылының дугайында айтырыгларны хөй-нинти-биле кады 1991 чылдың дөртү кварталында чугаалажып көөр.

5. ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели херек апарган таварылгала демир-оруктарны, а ол ышкаш чурттуң амыдыралын хандырып турар өске-даа нинти күрүне системаларының ажылын онза чурумче шилчидер.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ

Москва, Кремль.

1990 чылдың сентябрь 27.

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ КОМИТЕТТЕРИНДЕ БОЛГАШ КОМИССИЯЛАРЫНДА

Көдээниң ажыл-ишчилери хоорайга, харын найысылалга безин келгеш, көдээ ишчилер болур: хамыкты мурнай ажылды эгелээш, кымны-даа соңнай доозар. Москваның Калинин кудумчузунда № 27 бажыңга — ССРЭ-ниң Дээди Совединин бажыңында бо чылдың сентябрь 27-де парламентинин комитеттериниң болгаш комиссияларының хуралы кежээ орай, чаъстыгда доозулган. Аграржы депутаттар боттарының хевин хамык депутаттарның сөөлүнде алган. Ол хүн комитеттер болгаш комиссиялар хуралдарынга чидиг маргылдаалар болган. А хүн чурумунун кол айтырыы — агроүлетпүр комплекизинге рынок харылзааларының онзагай үүүлдериниң дугайында айтырыг.

Сессияга чугаалажып көөр кылдыр киирген рынок концепциязының бүгү төлевилелдеринде агроүлетпүр комплекизинге хамаарышкан бөлүк ыракта чедир ажылдаттынмаан деп, парламентарийлер санап турар. Ынчангаш санал-оналдар үнелээшкин эвес, а чогаадыкчы, тургузуучу характерлиг болган. Көдээ ажылагыйны чаа принциптерже шилчидеринге ёзулуг сонуургалдыг кижилер чугаалажып көрүүшкүнге киришкен.

Дискуссияларның киржинчилериниң бирээзи —СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары, ССРЭ-ниң улус депутаты Е. С. Строев-биле СЭТА-ның корреспондентизи А. Дзюбло ужуражы, хураллың дугайында чугаалап бээрин, бодунуң үнелээшкинин кылырын дилээн.

— Чугаалажып көрген айтырыг болза чүгле бөгүнгү эвес, харын келир үеним салгалдарынга принципиалдыг ужур-дузалыг эң чугула айтырыг деп санаар мен. Дорту-биле чугаалаарга, тараачыннарның моон соңгаар политика, экономика, мөзүг-шынар талазы-биле хөгжүлдезинин салым-чолу амгы үеде шиитпирлеттинип турар-дыр. Рынокче шилчииринин эргежок чугулазынга ам бүгү кижилер чөпшээрежип турар —деп, депутат демдеглээн.

Янзы-бүрү бодалдар, саналдар бар болганын Е. С. Строев айыткан. Чижээ, колхозтарны болгаш совхозтарны рынок божанадып, узуткаптар чадавас деп, чамдык депутаттар чугаалап турган. А өскелери — рынок—ол дээрге, чүгле тараачын ажыл-агыйлар-дыр деп санап турар. Ынчаарга материалдыг хандырылганы, өртектерни планныг ёзу-биле башкарар апаар. Рынок болза ажыл-агыйны, харын политиканы сарыылдыг чорударын негеп турар. Садар болгаш садып алып кижи эп-не сарыылдыг болур ужурлуг. Өртек тургузарының политиказынга, курлавырлар-биле хандырарының политиказынга хамаарыштыр тараачыннарга делгем орукту ажыдып бээрин чугула. Экономиктиг механизмнин дузазы-биле шак ындыг деннештирилгеге бүрүн белен болур ужурлуг бис.

(СЭТА).

ЭЭЗИ ЧОН БОЛУР

№ 213 «Шын» солунда Василий Тамдын-оолдуң «Дыннаксаар-дыр мен» деп, материалын номчудум. Мен 1955 чылдан 1962 чылга чедир Тожу районга чурттап, ажылдап турган мен. Тожу районунга ол үеде «Май 1» биле «Совет Тыва» деп ийи колхоз турган. Ам-даа олар ийи совхоз болган. бар. Колхозтар турар үеде кол амыдырал — аңнаары турган. Республиканың бүгү планының 70-80 хуузун Тожу районнуң ийи колхозу харыылап турган үүве.

Октябрь эгезинде анчыларның слёдун эрттирер чаңчыл турган. Ол слётка аңнаарының корум-чурумун чугаалажып алыр болгаш кускy аңныыр сезонунда кыдыр планнарын бадылап алыр. Октябрь эгезинде тайгаларга семиртип чайлаан ивилерин ийи колхоз анчыларга үлеп бээри-биле суруп келир. Ол хөй ивилер чоруп олурда кижи көрүп турарга, чараш-чаагай деп үүвези келдергей.

Сөөлгү үелерде кайыын болза келген «анчы» мен дээр кижилер, тайгаларга борбан бажыннар тудуп ап, аңаа чурттап, кажар, меге аргалар-биле аңнап, киштеп, диинеп келген. Олар өлүрген үүүлдерин «кара ынокка» улуг өртекке чедирип, байып турары чажыт эвес.

Михаил ЧАМЫЯН.

ҮЕНИН СУДАЛЫ ДҮҮН

ШАЛЫПЧЫ ИШЧИЛЕР

Таңды районда «Сосновское» дужулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының Кара-Суг бажында бир дугаар бригадазының механизаторлары сенаж салырын дооскан. Бригада 5000 тонна сенаж салыр планындан ажыр 3000 тоннаны белеткээн.

Шалыпчы ишчилер 80 гектар шолдуң холушкак үнген тараа культураларын кескеш, ону дүүн ажыл-агыйның сенаж салыр оңгарында чедирген.

Сенаж салыр ажыл июль айның төнчүзүнде эгелээн. Бо үеним дургузунда чаңгыс-даа агрегат үрелип көрбээн. Бригадада «Е-281» дээр чаа немец комбайнның башкарыкчызы Иван Доржукай, «Т-150»-ниң трактористери Юрий Оюн, Шериг-оол Оюн, Николай Коровин ногаан массаны белдүрер, а «Енисей» комбайннарның башкарыкчылары Сергей Отев Валерий Жидков. Думбу Оюн чыгыр кестирер ажылга хүн үлүүн доктаамал ажыр күүседип келгеннер.

Чолаачыларның ажылы база-ла макталдыг. Олардан Константин Монгуш, Михаил Чүльдүм, Петр Чүльдүм, Сергей Сартыыл хүнде 11-12 рейсти кылып, ногаан массаны оңгарга чедирерин үзүктелдирип көрбээн.

Даншы НАЗЫТЫ.

УЖУРАЖЫЛГА

«Сылдысчыгаш» солуннуң бөлүк ажылдакчылары-биле республиканың башкылар билии бедидер институдунда түр өөренип келген вожатыйлар-биле дүүн ужурашкан.

Солуннуң ажыл-чорудулгазының, чагыдылгазының дугайын республиканың аңгы-аңгы районнарындан келген пионер вожатыйларынга редактор Александр Шоюн, сонуургал килдизиниң ажылдакчылары Светлана Монгуш, Монгуш Доржу, школа килдизиниң төдээзи Сырга Монгуш болгаш өскелер-даа чугаалап берген. Ооң соонда вожатыйлар ажыл-ижин, канчаар ажылдаарының сорулгаларын журналистерге таныштырган. Ужуражылга ажык чугаа байдалынче шилчээн болгаш кайы-даа тала боттарынга ажыктыг үүүлдерни билип алганнар.

БӨГҮН

ЧАА ЁЗУ-БИЛЕ

Улусчу чогаадылганың болгаш культура-чырыдыышкын ажылдарының эртем-методиктиг төвүнүң ажылдакчылары «Ажыл-агыйны башкарып чорударының чаа байдалдарынче клуб албан черлерин шилчидериниң дугайында» методиктиг дузаны республиканың культура-чырыдыышкын албан черлериниң ажылдакчыларынга чедирген болгаш чаа ёзу-биле ажылдаарының арга-хевирлеринге дузалашкан.

Рынокче шилчип турар үеде, клуб ажылдакчылары кандыг байдалга ажылдаар дугайында методиктиг дузаны 4 зонага, азы Самагалдайга, Туранга, Кызыл хоорайга, Кызыл-Мажалыкка чоруткан болгаш тус-тус черлерге культура ажылдакчыларын чыггаш, өөредиглиг семинарны кылгылаан. Республиканың эртем-методиктиг төвүнүң харыысалгалыг ажылдакчылары ажыл-агыйны башкарып чорударының чаа байдалдарынче клуб албан черлериниң шилчип киреринин дугайында айтырыгларны чугаалажып көөрүн бөгүн дооскан.

«Тыва АССР-ниң социал хандырылгазының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты О. К. Мартан-оолга тыпсыр дугайында

ТЫВА АССР-НИН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ПРЕЗИДИУМУНУН ЧАРЛЫЫ

Социал хандырылгага киирген ачы-хавылазы дээш «Тыва АССР-ниң социал хандырылгазының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Тыва АССР-ниң Кызылда районнар аразында ВТЭК-тиң даргазы Омек Кууларович Мартан-оолга тыпсыр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы
В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың сентябрь 25.

«Тыва АССР-ниң харылзаазының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты О. И. Кожевниковка тыпсыр дугайында

ТЫВА АССР-НИН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ПРЕЗИДИУМУНУН ЧАРЛЫЫ

Харылзаага киирген ачы-хавыяазы дээш «Тыва АССР-ниң харылзаазының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Тыва АССР-ниң бүдүрүлге-техниктиг харылзаа эргелелиниң дамчыдылга төвүнүң электромонтеру Олег Иванович Кожевниковка тыпсыр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы
В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың сентябрь 25.

НАРЫН БАЙДАЛДАН ҮНЕРИНИҢ ОРУКТАРЫ КАЙДАЛ?

Партия организациязы, коммунист бүрүзү дилээр херек

(Отчёт-соңгулдалыг хураадан демдеглелдер)

Район девискээринге эгелээн дүшкүүрлүг болуушкуннар калбарып, хөлбөөреп, националдар аразында харылзааларны чидиглендирип болурунуң кырында кээп турар апарган байдалдарда, коммунистерниң кирилгезинин, харыысалгазының дугайында шыңгыы чугаа РСФСР-ниң Компартиязының Таңды райкомунуң отчёт-соңгулдалыг конференциязына болган. Бирги секретарь **Ю. К. Губарев** илеткелин национал айтырыгдан эгелээн. Амгы үениң чүтула сорулгазын ол националдар аразында харылзааларда тургустунуп келген байдалды чогумчалыг болдурар хемчегларни ап чорудары деп айыткан.

СЭКП ТК-ның (сентябрь) Пленумунга дүүштүр партияның республика, район комитеттериниң пленумнарында бо айтырыгны ханы сайгарып, сорулгаларны тодаткан. Партия организациялары ооң доктаал-шинтирин ханызы-биле өөренмейн, практиктиг ажылга ажыглавайн келген. Интернационалчы кижизидилгени эрги, ужур эдертир ёзу-биле чорудуп, борта чогаадыкчы аргаларны ажыглавайн турган. Ооң түүнелинде аныяктарның, элээдилериниң ортузунда кижизидилге ажылы кошкаан, корум-чурум үрээшкиннери өзүп турар. Чамдык суурларга хулиганнаашкын янзы-бүрү кыйгырыгларже, аңгы-аңгы нация кижилериниң аразында бот-боттарынга негелделер тургузар чорукче шилчип, күш-ажылчы коллективтерге дүвүреңиг байдалды тургускан.

Илеткелчи көжүп чоруткан хамаатыларның сантүүнүге доктааган. Сентябрь 1-ге чедир муң ийи чүс өг-бүле азы үш муң чеди чүс кижи райондан көжүп чоруткан. Ооң иштинде Хову-Аксыдан ийи муң ажыг кижи. Сес айларда ниитизи-биле үш чүс алдан ажыг специалистер, он ийи бүдүрүлге, организация удуртукчулары чоруткан. Дыка хөй күш-ажылчы коллективтер тарап турар. Амгы үеде АКМК-га чеден, СТУ-га чүс хире ажылчын күш херек.

Берге байдалда дезиптери харын белеп. Націоналисчи, шовинисчи кыйгырыглар, бир нацияга хамаарыштыр хүндүткел чок чорук көстүп турда-ла, ону этпээн, сургаваан, болуушкуннарның канчаар хөлбөөрей бээрин баш удур өөренип көрбөөн, ажырбас боор он дээр хөөнүг манап орган кымыл дээр болза, харыы чангыс—партия организациялары.

Тургустуган ниитилел-политиктиг байдал экономиктиг айтырыгларга салдар чедирип турар. Специалистер чоруп туруп бергеннден бергедээшкиннерге таваржып турар. Аъш-чем программазын боттандырар талазы-биле беш чыл планы күүсеттинип турзажон, үлетпүр планы 30 хуу, тудуг-монтаж ажылдарының онаалдазы 60 хуу деңгүн четкен.

Идеология ажылынга ол элээн доктааган. Бо ажылга чаа аргаларны дилеп тыппайн, кижи бүрүзүнүң сагыш-сеткилинче сиңнигин кирбейн чыда, партияның чаартыныышкынының дугайында чугаа турбас. Лекторларның, политинформаторларның саны көвүдеп, чеже кижиге каш лекция номчаанын отчёттап-ла турар, ынчалза-даа үре-түүнел көзүлбейн турар.

Райкомнуң программазында идеология ажылының кол угланыышкынарын мынчаар тодаткан: материалистиг делегей көрүүшкүүнүн хевирлээри, төөгү, рынок экономиказы, политология, социология, философия, религия айтырыгларын хандыр өөредир сорулга-биле ниитилел-политиктиг төптү тургузар, социологтуг шинчилелдер төвүн организастаар, өг-бүлени, хөрээженнериниң ажылжын, аныяктар политиказын киириштирип турган, районнуң улус өөредилгезиниң концепциязын ажылдап кылыр...

Отчёттуг үе дургузунда чүгле дөрт хире организацияларның ажылын райком бюрозунга дыннаан. Бүдүрүлге ажылынга партийжи салдар чедирбейн турар организацияларны шүүмчүлеп тура, оларга ажылды суларатканы дээш кандыг хемчег онааганы, дуза катканы дыңналбаан. Партиядан үүнүп турарлар хөй, олар социал-экономиктиг айтырыгларның шинтиргеттинмейн турарын чылдан хап турар.

Профэвилелдериниң ажылында чаа түүлдер эвээш. Күш-ажылчы коллектив төвүлелдери боттарының ажылының уг-шиин безин орта бизбес боор. Б муң кижи-хүнү чидириг болуп турда, профэвилелдер анаа кыдыынан хайгааракчы болуп олурып турарлар. Ажылчы чоннуң эргежиын камгалаар ажылын олар күштелдирер болза эки. Комсомол аныяктар-биле ажылды көшкак чорудуп келген.

Районда кем-херек үүлгедир чорук дыка өзүп турарын ол сан-фактылар-биле көргүскен. Коммунистер ооң кыдыынга артпас ужурлуг. Спорт дериглери чедишпес, культура албан черлериниң материал баазазын быжыглаары чүгүлү. Кижизидилге ажылынга хөрээженнер төвүлелдериниң ролүн улгаттырары негеттинип турар.

Ревизия комиссиязының даргазы **З. П. Ершова** илеткел кылган.

Дуржулга-бүдүрүлге станциязында партия организациязының секретары **К. Ч. Хертек** коммунистериниң боттогдунар, тоомча чок чоруун буруу шапкан. Націоналдар аразында чоруулдээлериниң дөзү экономиктиг, политиктиг дөстерлиг.

Бай-Хаак ыяш ажыл-агыйында партия организациязының секретары **И. А. Романенко** Балгазын ыяш ажыл-агыйынга кадыпкан соонда, акша-төгерик келбестээш турупкан деп айыткан. Районнарда ажылдакчыларны быжыглаар орнунга кызыргаш, Кызылда аппараттың шалының өстүрүп кааан. Улус ажылын ынчангаш каапкаш чоруп турар, кандыг-даа национал айтырыг дээш эвес. Хамык коллективтерни тарадып алгаш, ам кээп катап амгыланыңар деп турар. Коллективтерде үүү болуп турарын райком сонуургавас, бир удуртукчу чоруптарга, ооң орнунга кижи тыппас, та канчалзын дээш олуруп турар. Ооң соонда ынча кижи чоруткан деп сан чыыр.

— Чоруурун бодавайн турар бис, чүгле ажыллаарынга таарымчалыг байдалдан тургузуп бээрин дилеп турар бис—деп, ол чугаазын төндүргеп.

Тока аттыг совхозта партком секретары **А. Ш. Торлук** идеология ажылынче райком көшкак кичээнгей салып турган деп үнелээн. Райком кежигүннери долу күш-биле ажылдаваан, оларның кылган ажылын эге организацияларга дыннап турза кандыг чүвел? Командировкалаарда, бир хүн келгеш, үүү-хөө айтырып алгаш, бурт дээр, ийи-үш хүн дургузунда ажылдап, практиктиг дуза көргүзерин райком ажылдакчылары чедип албаан. Эге организацияларга дадывырның чамдыызын арттыларының дугайында чугаа болуп-ла турар, ол чүгө боттанмазыл?

Элегес школазының башкы **Н. Л. Оюн** илеткелге райкомнуң секретарьларының, килдистериниң ажылынга үнелел берген болза эки деп демдеглээн. Айтып турар четпестер мурнуку пленумдан көжүп келген четпестер-дир. Идеология ажылы эки чорбайн турганындан, мындыг түүнелге кээп турар бис. Чүге ол Таңды районга болганыл? Буруулуг кижи кымыл, ону нанчаар хемчег алган? Хамык буруу чүгле башкыларга кээп дүшкен. Партия, совет, комсомол ажылдакчылары кыдыында артган.

Интернационалчы кижизидилге эн бедик деңнелде деп алгыжып туржук бис. Чогум тодаргай ажыл шуут чорбайн турган болгай. Чайын райком удуртукчулары келгеш, чүгле контораның коридорунга базып-базып, каш сан айтыра шаап алгаш чоруп турган. Чаңгыстаа коллективке барбаан. Бо болуушкуннар соонда, боданып, каш дакпыр күженишкиннг ажылдап эгелей бээр турган. Ындыг чүве болбаан.

Аалчылар бажыңының ажылдакчызы **С. А. Адыгбай** чаңгыс суурга беш нацияның төлээлери эптиг чурттап келгенин чугаалаан. Удуртукчулар билишпес чорукту баш удур коруп, чавырылдырар хемчегларни алыр болза эки дээрзин демдеглээн. Межегей школазының директору **К. К. Монгуш:** эде тургустунуушкуннуң үеэзинде ажылдап, чурттаары солун болур турбуже, кижилериниң хөөнү баксырап турар. Ооң чылдагааннарын сайгарып көргеш, четпестерни өткеш, төндүр шиитпирлээри болдунмайн турар. Одалга сезонунга баш удур белеткел чорутпаан. Удуртукчулар холун чада салыпкан, чоруурунга белен олуруп турар, чоо мындыг байдалда. Олар ажылдаар хөөн чок чорукту тывылдырып, хамык чүвени будап турар. Ону чүге ыыттавас бис? Хөгжүм школазының сес орус башкылары директорубиле кады чоруткан. Удуртукчу кижи коллективти тудар хамаанчок, харын баштап турарга канчар тааржырыл? Кадрларның национал составым көрзе эки. Школа — кижизидилге төвү. Организациялар, райкүүском анаа дуза кадыптар күзели чок боор-дур. Мындыг хамаарылга турда, кижизидилге ажылы куду деңнелге турбайн канчаар.

«Тыва кобальт» комбинаттың төлээзи **С. Н. Оюн** суур орус-тыва-даа хамаанчок келген кижилерден тургустунган деп, чугаалаан. Чээрби чыл кады ажылдап келген эштерим дээди эртем чок-даа болза, культура деңнели, эртем-билиги дыка бедик, эки улус. Ол-бо лишпейн, дыка эптиг чурттаан, ажылдап келдивис. Бешчыл бурунгаар комбинаттың ажылы эки чорбайн турганындан, мындыг түүнелге кээп турар бис. Чүге ол Таңды районга болганыл? Буруулуг кижи кымыл, ону нанчаар хемчег алган? Хамык буруу чүгле башкыларга кээп дүшкен. Партия, совет, комсомол ажылдакчылары кыдыында артган.

Интернационалчы кижизидилге эн бедик деңнелде деп алгыжып туржук бис. Чогум тодаргай ажыл шуут чорбайн турган болгай. Чайын райком удуртукчулары келгеш, үүгле контораның коридорунга базып-базып, каш сан айтыра шаап алгаш чоруп турган. Чаңгыстаа коллективке барбаан. Бо болуушкуннар соонда, боданып, каш дакпыр күженишкиннг ажылдап эгелей бээр турган. Ындыг чүве болбаан.

Аалчылар бажыңының ажылдакчызы **С. А. Адыгбай** чаңгыс суурга беш нацияның төлээлери эптиг чурттап келгенин чугаалаан. Удуртукчулар билишпес чорукту баш удур коруп, чавырылдырар хемчегларни алыр болза эки дээрзин демдеглээн. Межегей школазының директору **К. К. Монгуш:** эде тургустунуушкуннуң үеэзинде ажылдап, чурттаары солун болур турбуже, кижилериниң хөөнү баксырап турар. Ооң чылдагааннарын сайгарып көргеш, четпестерни өткеш, төндүр шиитпирлээри болдунмайн турар. Одалга сезонунга баш удур белеткел чорутпаан. Удуртукчулар холун чада салыпкан, чоруурунга белен олуруп турар, чоо мындыг байдалда. Олар ажылдаар хөөн чок чорукту тывылдырып, хамык чүвени будап турар. Ону чүге ыыттавас бис? Хөгжүм школазының сес орус башкылары директорубиле кады чоруткан. Удуртукчу кижи коллективти тудар хамаанчок, харын баштап турарга канчаар

Ажык чугааже чалап тур бис

ОРУС ДЫЛ: башкыларның хууда бодалдары

Тожу районда Тоора-Хем ортумак школазында чеде бергеш, орус дылдың болгаш литератураның шыырак дээн башкызы-биле ужуражыр күзелим барын күзеп, ында өөредилге эргелекчизи Г. А. Посохина үш башкы ады бижип берди: Хүрең Халар-ооловна Ондар, Любовь Шекпер-ооловна Хуна, Лилия Николаевна Чыргалан, Галина Алексеевна оларның кайызы-даа ол эртемин эки билир, кончуг негелделиг болгаш хөй-ниити ажылындан чыда калбас башкылар деп сагындырган чүве. Мен үгле Любовь Шекпер-ооловнабиле чугаалажыр аргалыг болдум. Л. Ш. Хуна—тыва педагогиканың хоочунарының бирээзи. Оон башкы стажы 28 чыл. Барык назынының хөй кезиин чалыы салгалды өөредип кижизидеринге бараалгаткан. Черле ынчаш алызындан негелделиг, шинтпирлиг кижидир деп чүве оон чугаазының аянындан билдинг бээр.

Любовь Шекпер-ооловна бодунуң башкы болур, башкы болурда аныяк салгалга даштыкы дыл өөредир күзели-биле Красноярскиниң педагогика институдунуң англи-немец дыл факультединге кирип алган. Ол күзели бүтпейн барган. Өг-бүле бадалдының аайы-биле ол Кызылче шилчиттирип алган. Борта, найысылалга, бот-өөредилге-биле дорениш турган. Любовь Шекпер-ооловна институтту орус дыл болгаш литература башкызы болуп доозуп үнген.

Дуржулгалыг башкының амгы чедишкиннериниң баштайгы базымнары Улуг-Хем райондан эгелээн. Оон соонда ол Тожунуң Ий школазынга, а 1974 чылда Тоора-Хем ортумак школазынга келгеш, анаа кежээки школа директорлап турган. Оон соонда бодунуң шилип алганы мергежилин үзүгаар ажылдай берген. Бо үеним дургузунда ол хөй өөреникчилерни доостуруп үндүрген.

Хөй чылдарда ажылдаан башкы-биле беседамның кол утказы мындыг чүве. Чүл дээрге сөөлгү чылдарда барын районнарда база Эрзинде, Тес-Хемде, Өвүрде, Кызыл районда чамдык школаларның өөреникчилери орус дылды кончуг кошкак шиңгээлип ап турары дүвүрелди болдуруп турар. Ол дугайында чугаа, ону эки-жидериниң айтырыглары районолардан эгелээш, республиканың Улус өөредилге министерствозунга чедир, харын-даа партия рескомунга безин болуп турза-даа, оон эки түннел ам-даа көзүлбээн, анаа-ла хей чугаа болуп артпышаан. Оон экижээн чүве чок боттуг чижээн ол районнардан келген ооллар, кыстар чурттуң дээди өөредилге черлеринче, Кызылдың техникумнарынче, профтехучилищелеринче экзаменнер дужаап кирип турда, шеригже келдирткен ооллар республиканың шериг комиссариадынга келгенде дыннаан, көрген мен. Оларның хөй кезиин орус дылга чугаалажып албас, салган айтырыгларның утказын безин эки билбес боор чораан.

—Ынчангаш, Любовь Шекпер-ооловна, баштайгы айтырыым мындыг. Силериң бодалыңар-биле алырга, оон кол чылдаганнары үдел?

— Мен бодаарымга, ында чыллаганнар-ла хөй. Башкы кижи болганымда, ол кижи мындыг, дуу кижи ындыг деп чер-черде мен ышкаш орус дыл болгаш литература башкыларын чеме-лээр эрге менде чок. Үгле дээрге кымның канчаар ажылдап турарын көрбээн болганымда анаа кандыг-даа үнелел берип шыдавас мен. Бодумнуң хууда болалым мындыг. Баштай бо Тоора-Хем школазындан эгелээйн. Район төвүнүң тыва ооллар, кыстары, школачылар бичизинден тура уруглар садынга-даа, оон соонда школага-даа келгеш, орус эш-өөрү-биле кады ойнап, хөглеп, чугаалажып өскен болгаш орус дылды эки билир боор-дур. Ынчангаш школага олардың-биле ажылдаары чиик болдур ийин.

— А ийи кодээ суурда, ында школаларда өөреникчилер орус дылды кайы хире билир ирги?

— Бистиң бо Тоора-Хем школазының өөреникчилеринге бодаарга, черле ындыг-ла эки эвес. Ол школалардан маңаа өөренип келир уруглар, ооллардың билиниң ниити деннелин көргеш, ынча деп турарым бо. Маңаа немей бо чылыг барыын районнардан келген өөреникчилерге хамаарыштыр база ындыг үнелелди берип болур мен. Маңаа кандыг чылдагаанныр турул болурул деп айтырыг дораан-на тургустунуп келир. Ий болгаш Адыр-Кежиг суурларда орус дылдыг кижилерниң сөөлгү чылдарда чурттавайн барганы — бир чылдагаан ол. Орус болгаш тыва улус кады-кожа чурттап, чангыс черге ажыддап, чангыс черге өөренип, харын-даа өг-бүлезинге үнүп-киржип чоруур болза, ынчан оларның найыралы-даа быжыг болур, кайы-кайызының-даа дылын билип, ону өөренип алырынга идиг, дөгүм болур деп бодаар мен. Үстүнде адааным ышкаш шак ындыг байдалды мурнуу-даа, барыын-даа районнарның көдээ суурларындан көрүп болур бис. Ында база-ла бистиң бо ийи суурларывыста ышкаш орус дылдыг кижилер чурттавайн турар болгай. Оон-на ужурундан ол черлерниң аныяк-оскени, өөреникчилери орус дылды эки билбези-ле шын. А бир эвес олар орус дылдыг кижилер-биле кады өскен болза, ол районнарга байдал черле ындыг турбас ийик. Бо болза, мээң хуумда бодалым-дыр дээрзин кижи бүүзү ожаап көөрүн күзээр мен...

Любовь Шекпер-ооловнаны орта үзе кириптим. Үгле дээрге, дуржулгалыг башкыбиле чугаалажып ора, мени өске бодалдар чардыктыра берген. Ону тодаргайлап көрейн. Мен база-ла Любовь Шекпер-ооловна ышкаш, тыва школаларда орус дыл болгаш литература башкылап турар тыва башкыларны бүрүүладыр (чамдык таварылгаларда оларның талазындан четпестер бар-даа болза) бодавайн тур мен. Канчаарга-даа олар шупту дээди эртемниг кижилер ышкажыл. Оларның аразында хөй чылларда ажыллаан, негелделиг башкылар кайы хөй. А ажылды хол дашты-биле кылыр, үгле хүүнүн бодаар кижилерни база чок деп болбас.

«Багын чугаалааргa, бачыды арлыр» дижир бис. Оны чажыргаш чоор бис, үгениң актыг шынын артывыска эвес, а арнывыска чугаалажып өөрензивисте үүл ынчаш. Ында багай үүү деп. Амыдыралга, ажылга-ла ажыктыг, дөметкиг болур ыйнаан. Кижээл шагын сактып көрээл. Тыва башкылардыг тыва школаларга орус дыл болгаш литература кижээлдери 90 минута (бир эвес ийи кичээлди улаштыр эрттирер болза аан) иштинде болур-дур. Хүнүң артканүелерин өөреникчи бүрүзү тыва дылга чугаалап эрттирер. Оон кадында чамдык тыва башкылар кичээл үезинде онаалга, азы чаа тема тайылбырлап турганы, чамдык кошкак өөреникчилерге берге домактарның, сөстерниң утказын тывалап тайылбырлай бээр таварылгаларның барын оларның чамдыктарының чугаазындан-даа, өске башкы эш-өөрүмден-даа дыңнаан мен. Оон кажан кичээлдер төнген соонда олар өөреникчилер-биле орустажып эвес, а колдуунда-ла тарының чугаазындан-даа, дыр. Кая-даа чораан, өөреникчилериниң айтырыышына, сонуургаан үүлдериниге ол орустап харылап чорза кандыгыл?

— Ийет, ону ынчаар кылып болурунуң бүгү аргазы бар. Ол үгле башкы кижиниң бодундан хамаарыштыр чүве-ле-дир. Орус дыл кичээлдериниң үезинде тывалай бээр үүлдер бистиң бо школаларывыста безин бар болдур ийин. Ындыг-даа болза, аргажок берге сөстерге тыва дылга тайылбыр кылырга черле ажырбас деп бодаар мен.

Кандыг-даа чүвеге кижилериниң күзели, чүткүлү, чидулуу, хамаарылгазы деп чүве турар. Бо таварылгада мен өөреникчилериниң боттарының үгле орус дылга эвес, а өске-даа эртемнерге хамаарылгазын чугаалаайн. Оон ужур-утказын бодумнуң башкылал ажылымдан киирейн. Беш чыл бурунгаар бистиң школадан 28 кижиниң 19-у дээди, ортумак өөредилге черлеринче кирип алды. Ам ындыг эвестир. Өөреникчилер билиг дээш кыспас-тыр. Чүткүлү, соруу чок-тур. Хайгаарап чоруургa, солуннар безин ажып көрбес, оларны номчуастыр. Библиотекаларга ховар баар-дыр. А бир эвес... дискотека болур дептер болза-ла, олче шуужар-дыр. Уш-баш чок, үен-даян музыка дыңнаары кедерээн-дир. Оон-на хайы чүве ыйнаан, кичээлдерге шуут белеткел чок келгилээр-дир. Ындыг болганда, билин куду болуру чөп. Ада-иелер ажы-төлүн харыысалгалыг, бедик медерелдиг болур чоруукка үүге кижизитпейн турарыл? Шиитпирлезе чогуур айтырылларның айтырыы ол ышкажыл!.

Өске школаларда та кандыг, билбес мен. Тоора-Хем суурга дискотека среда, суббота хүннеринде болур. Өртээ 70 көпеек. Школага кандыг-даа солун үүлдер эрттиргеш, оон көөрге, бистиң өөреникчилеривис олче маңнажып бар чыдар болгайлар. Милиция, культура килдизи, районо дамчыштыр олче өөреникчилер кирбес дугайын дугуржүп чадап каан бис. Орулга кирип алырын бодааш, өөреникчилериниң хар-назынын барымдаалавайн, олче кирери черле шын эвес деп бодаар мен. Райкүүскомнуң культура килдизи ажылын өскээр тургусса үүл? Бо үүгле мээң эвес, а бистиң башкылар коллективиниң негелдези чүве. Бодап көрүнер: өөреникчи неделяда ийи, айда сес хүн кичээлдерге белеткел чок (дискотека дыка орай — 23 шакта тараар) келир-дир. А өөредилге чылының төнчүзүнге чедир чеже хүн болур-дур?. Бо белүүн арифметиканы ада-ие бүрүзү хүн бүрү бодаар болза эки. Ажы-төлүвүске негелделиг болур болзувусса-ла, өөредилгезинге оларның харыысалгазы черле бедиир деп бодаар мен. Чангыс сөстбиле чугаалаарга, орус дылды-даа, өске эртемнерни-даа шиңгээдип алыры — өөреникчилерниң бодундан хамааржырын мээң хууда дуржулгам көргүскен. А өске башкыларның бодалы кандыг ирги?

РЕДАКЦИЯДАН: орус дылга хамаарыштыр дуржулгалыг башкының чамдык бодалдары ындыг-дыр. Ында орус дылды тыва школаларга өөредириниң методиказының хөй-хөй аргаларын кирбейн барган. Ынчангаш оон-биле чамдык башкылар чөпшээрешпейн барын болур. Маңаа кижи бүрүзүнүң саналы, бодалы аңгы-аңгы апаарын билир бис. Чугаа болза, орус дылды чер-черде шиңгээдип ап турарының леннели домей эвес дээрзинин дугайында болуп турар. Үгле ындыгыл? Бо айтыыр талазы биле ажык чугаага башкылар киржир боор дээрзинге идеген артывыс.

Беседаны «Шыныың» корреспондентизин Шаңгыр-оол ДОРЖУ белеткээн.

Көдээниң медицина айтырыглары

КАДЫКШЫЛ БОТТАРЫВЫСТАН БАЗА ХАМААРЖЫР

Тывалар, орустар дээш өске-даа улустарның төлээлери шагдан бээр-ле кадыкожа чурттап, ажылдап келген Ильинка — интернационалчы суур. Ол-бо дижип ылгашкан, өскелешкен үүлдер маңаа болбаан-даа, кижилер бот-боттары кожа, бир деңге ажылдап, чурттап турарлар.

Суурнуң участок эмнелгезинге ажылым аайы-биле барып, ында ажыл-херек-биле танышкан мен. Шагдан бээр-ле туруп келген, ильинкажылардың кадыкшылы дээш бараан болган медицина албан чери. Бо участок эмнелгезинин эргелекчизинде дээди эртемниг Галина Сенгижековна Нурсат ажылдаандан бээр он дөрт чыл чедип турар. Томскиниң медицина институдунуң доозукчузу бо специалист дооскан соонда үүгле ийи чыл болгаш-ла мында ажылдап келген, чоонту таныыр, билир, дуржулгазы-даа байлакшаан.

Кайы хире ажылдап, чурттап турарын сонуургаш, Галина Сенгижековна-биле чугаалашкан мен. Ниитизи-биле черле эки, амгы үеде эмнелге кышка белеткеттинген, хөмүр-даш бар. Оттулар ыяш талазы-биле бергедээшкиннерге бо-ла таварышкылап турарын көдээ Советке чораан база дыңнаан кижи мен. Ыяшты белеткээрин ыяш ажыл-агый чери чорудар ужурлуг, ынчалза-даа ону кылбас, үүге дээрге планда кирбээн, көрүнмээн дээр. Шак ындыг бергедээшкиннер сөөлгү чылларда черле кедерээн. Ыяш чаныңга оргаш, ыяшка чеднимес орарга берге-ледир, эптиг аргазын тып, ол айтырыгны эмнелгеге ажыктыг кылдыр үзе шиитпирлеп, чурумчударының үезин черле келген боор.

— Ажыл-херек тервивис шюру-ла байдалдыг, ниити көргүзүг талазы-биле республикада участок эмнелгелериниң аразында багай диртип көрбээн бис, колдуунда ийнги, ушкү черлерге барып, мактадып-даа турдувус —деп, эргелекчи оюн-баштак-биле мээң сонуургаан айтырыымга харылап орду.

Баштайгы үелерде чаштарның кадыкшылының талазы-биле айтырыг элээш нарын турган. Ол айтырыгны канчаар экижидип алганыл ынчаш? Чаштар кадык чаагай төрүттүнүп турарын дизе, оларның аваларын доктаамал хайгааралга албайн канчаар. Ылаңгыя дунуп божуур аныяк иелер-биле доктаамал ажылдаар, херек апарганда дузалаар, ындайбээр черлерже-даа чорудар апаарын эмчи чугаалап орду. Божуур иелерни хайгааралга патронаж сестралары чаа төрүттүнген чаш уругларны база эки өзүп доруксун дээш сагыш салыр болгай. Божуур иелер үүгле суурга чурттаар эвес, ырак-чоок ферма, коланнарга-даа тургулаарлар. А эмчилер оларга бараан болурунга кажан-даа белен болбааже хоржок. Бо ажылда Татьяна Саак улуг сонуургалдыг, бот-идепкейлиг, кызымак ажылдап турар.

Совхозтуң талазындан бензин-биле үзүк чок хандырып турары эки, малчыннар турлаглары база эвээш, оларны эргий кезиири ындыг-ла берге эвес. Четтикпенде малчыннарга айда ийи удаа барып турар эмчилер болду. Шиинчип, хайгаарап, эм-таңны саткылаары чаңчыл болган. Онзагай хайгаарал херек кижилерни үүгүн алган, доктаамал хайгаарап турар. Участок эмнелгезинин тускай машиназы база бар.

Фермада колдуунда хөрөженнер ажылдап турар. Оларның хандырылгазы, ажылдап турар чери соок, совхозтуң дирекциязы, профкому база олче улуг-ла кичээнгей салбайн келгенин эргелекчи харааладбиле чугаалай-дыр.

Инектер турар баазаларның сеңгелгези багай болур, соок, өттүр хадыр. Оон уламындан хөрөженчон радикулиттөөрлер азы ол-бо дегдириишкиннерге таваржырын база демдегледи. Шынап-ла, фермада саанчыларның ажылдаар черинде байдал чегей дээрзин мал эмчизи Елена Нажык база чугаалап турган үүге ийин. Саанчыларны солуур кижилер чок, аныяктар фермаже улуг-ла барыксаваайн турарлар. Байдал хирелиг турда, оларны анаа ижиктирери берге-ле харын. Школага күш-ажыл өөредилгезин амыдырал-биле сырый холбаза эки. Малчыннар, саанчылар кырын назылаарга, оларны кымнар солуурул ынчаш?

Участок эмнелгезинде 15 орунгуг үш хире палата бар. Өр улус, уруглар, хөрөженнер чыдар. Чамдыкта мырыңай сыңмарлажыдаа бээрин ажылдакчылар чугаалап турдулар. Амбулатория-даа, ылаңгыя чыдар эмнелге кызы болуп турар. Бир-тээ, чоонуң кадыкшылы дээш туржуп турар, аарыг-аржык эвээш, амыдырал-чуртталга кадык чаагай болзун дээш сагыш салып турар чүве болганда бо участок эмнелгезин амдаа бичии алгытса эки. Ол айтырыг колдуунда үзе шиитпирлеттинер четкенинге эргелекчи элээн таарышкан сеткилин илеретти. Төлевилел-смета документацияны кылып эгелээн. Ол айтырыгны шиитпирлээринге улус депутаттары-даа боттуг дузаны чедирип турарын бодаарга, ильинкажылар чаа эмнелгелиг болурлар боор деп идегээр кижи-дир мен. Маңаа хары угда 35 орунга аарыг улус чыдар апаары база эки болбайн канчаар.

Ол эмнелгеде чыдар кижилер-биле база чугаалаштым. Уругларлыг авалардаа, өске-даа кижилер бар чораан. Эмнээшкин, аъшчем дээш хомудал-даа чугаалавадылар. Аарыг кижилерге хамаарылга-даа эки диштилер.

Малчыннарда, ылаңгыя саанчыларда, радикулит ышкаш аарыглар бар. Ону чедимчелиг эмнээрде, чиинээшкин кылыры чугула. Шак ындыг эмнээшкин кылырының базазы чок, чаа эмнелге туттуна бөрзе, байдал черле экижиир ужурлуг. Янзы-бүрү аарыгларны ханы анализтеп, шинчип турганы тодарадырга, эмнээшкин-даа дээштиг, экириринин барымдаазы-даа улгадыр болбас арга чок. Бодунуң суурунга-ла кадыын экижидип ап турар апаар болза, малчыннарга, тараажыларга, черле кымга-даа кайы хире эки болбазыл.

Чон ортузунга профилактика ажылын чорудары — база бир чугула айтырыгларның бирээзи. Амыдыралдың кадык чаагай хевирин пропагандалаары база чугула. Кижи боду кадык, чаагай болур, үр чурттаар, ниитилелге ажыктыг үүлдерни хөйүү кылыр дизе, аргалаашкын, самогон хайындырары, брага кылыры, ону ижери ышкаш кадыкка тергиин хоралыг, бак чаңчылдардан бүрүн адырлыр болгаш, ажы-төлүнге ындыг чөгенчиг үлегер көргүзеринден чайлаза эки. Чажыргаш чоор, шак ындыг үүлдерни болдура бээр чоруктарны бистиң көдээ суурларывыста-даа база чок деп болбас. Оон эрткеш, ажыл-ижи чай-кызыг чок малчыннарывыстың бир чамдыктары безин ол чөгенчиг үүлдү кылып өөренип ап турары черле чаржынчыг. Боттарының кадыын бодап, ажы-төлүнүң келир үезин, хамааты мөзүбүдүштүг болурунга оларны хевирлеп кижизитсе эки. Ажыы-биле чугаалаарга, ада-иезиниң сөзүн шуут-ла тоовас, сеткил-туразы ултатканнар санныг-ла болгай. Улуг-даа апарган аныяктар ада-иезиниң сес-домаан дыңнаар, оларның үлегерин эдерер, ада-иезиниң ат-алдарын бужартатпазын кызарлар.

Мээң бо үстүнде одуругларны бижий берген ужурум, ажылын көргүзүп бижээним Ильинка эмнелгезинге хамаарышпас-ла харын. Ынчалза-даа көдээде чурттап, ажылдап турар бүгү кижилерниң кадыкшылы оларның арага-дарыга хандыкшыазындан, кадыының байдалы дээш сагыш салып чоруурундан, массалыг күшкультурага база спортка сонуургалындан, аъш-чемни шын чип, ажылдап чаңчыкканындан база кол хамааржыр болбайн аан. Шак ол айтырыгларны чон ортузунга кол пропагандалаар кижилер — эмчилер. Ынчангаш көдээ суурларда ажылдап чоруур, буянныг, чаагай ажыл-иштиг эмчилеривис боттарының хүн бүрүде кылып бүдүрүп турар ажыл-херектеринге кириштир амыдыралдың кадык чаагай хевири дээш ажылды база кол черге алза кончуг эки. Ал-боттарывыс, ажы-төлдеривис кадык чаагай өзүп, амыдыраппчурттап, ниитиге ажыктыг үүле-херектерге идепкейлиг киржип, төлептиг кижилер-ле болур болза, оон артык биске үүү херегил. Шак ынчан бистиң дугайывыста кым-даа багай сес сөглеп диттикпес ийик.

Бопуймаа ДИРЧИН.

ЧАРЖЫНЧЫГ-ДЫР

Мен силерже чагаа-даа бижип чорбаан кижи мен, ынчалза-даа республикада кем-херек үүлгедиишкиниң айтырыы сөөлгү үеде эң кол, чидиг айтырыг апарганын билир болгай бис. Ол айтырыг мени болгаш өскелерни-даа дүвүредип чоруур, ынчангаш бо чагааны силерже бижиир деп бодап алдым.

Бистиң сагыш-сеткиливисти саргыдып, хөлзедип чоруур айтырыгларның бирээзи — кем-херек үүлгедиишкиннери.

Кем-херек үүлгедиин национал хамаарылгаларбиле холбап, чамдык фактыларны шын эвес берип хөөрткенинде, ам бистиң республикада байдал өске улуг хоорайларда-даа берге кылдыр дыңналып, харыда-даа орус дылдыг чонну дорамчылап, адып-боолап, сывыртап турар деп меге чугаа тарай бергени чажыт эвес болгай.

Шак ындыг ийи-чаңгыс өскүдүкчүлер дээрден башка, орус, тыва чон шаандан бээр ам-даа эп-найыралдыг чурттап чораан болгаш чурттаар-даа. Республикада байдалдың кайы-хире дошкуурааның билир болгай бис. Тургустунуп келген байдалдың тыптып келгениниң чылдагаанының достери-ле хөй. Оон-биле демисежир, аңаа удур демиселге улам сыры каттыжар ужурлуг тургаш, нацилар аразында чөрүлдээни өөскүткен ажыы үүл?

Ийи-чаңгыс орус дылдыг хамаатылар бир орус хамааты чок болган болза, канчаар чок апарганын билип албайн, тывалар өлүрген деп меге чугаа тарадырынга четтикпестер-дир. Ындыг меге чугаа дыңнаарга, бо кижиге-даа дыка-ла хомуданчыг болур-дур. Өлүрүкчүлериниң холундан барган кандыг-даа хамааты бистерниң кажыдалывыс, аарышкывыс, мунгаралывыс. Ону нациялар аразында харылзааларны кошкадырынче угландырган ажыы үүл? Ындыг чугаалар ылаңгыя аныяк-оскенге кончут багай салдарлыг.

Кажан чуртта байдал берге, дүшкүүрлүг турда, боттарывыстың үзел-бодалдарывысты шупту-ла багай үүлдерге удур демиселивисти каттыштырып, ол демиселге улам демниг болуп, кады ажылдаар ужурлуг болгай бис.

Чамдык хамаатылар кем-херек үүлгедиишкиннерин истеп-сүрери үүгле милиция ажылдакчыларының хөрээ дээш көрген-билгенин чажырар азы негелде-хомудал кылырындан түвексинер апарган. Милиция ажылдакчыларынга дузалашпайн, кижи бүрүзүнден коргуп турар болзувусса, чаржынчыг-дыр, чонум.

Григорий ДАМДЫН-ООЛ.

«БҮГҮ-ЛЕ ҮҮЛ ДЭЭШ ХАРЫЫСАЛГА БИСТЕ»

Кем-херек үүлгедиишкининиң кара булуду республиканы дургаар диргелип келген. Чамдык улус диңмиреп, чаннык дүжеринге чедир ындыг-ла үр эвес үе арткан деп чугаалап турарлар. А өскелери агаар-бойдусту өскертип, аязыдыптарының аргалары бар дээш боттарының санал-оналдарын киирип турар. Кижи бүрүзүнүң Тывада тургустунуп келген белен эвес байдалга тоомча чок эвезин бо бүгү көргүзүп турар.

Чоокта чаа Куңгуртуг суурнуң аныяктары боттарының чыыш-хуралынга районда-даа, Тывада-даа ниити байдалдың дугайында чугаалажып, хөрек өйген бодалдарын тө кагжып, берге байдалдан үнериниң оруктарын сайгарышканнар. Оларның чыыш-хуралынга «Тере-Хөл» совхозтуң директору С. Д. Седен-оол, Шынаа көдээ Соединиң күүскомунуң даргазы Б. И. Хомушку, милицияның участок төлөөзи О. Х. Салчак болгаш өскелердаа киришкен.

Бо хемчегниң түннелинде Куңгуртуг суурнуң аныяктары боттарының чурттап турар черинин аныяктарынга кыйгырыгны үндүрген.

Бистер дөгеревис хар-назынывыс, чүдүлгевис болгаш националывыс хамаанчокка, төрээн черивистиң, чонувустуң, ада-иевистиң, акы-дуймаларывыстың, хөй националдыг Тыва автономнуг республикавыстың үебайдалының болгаш салымчолунуң мурнунга улуг хамааты харыысалгалыг бис.

Бистиң республикада, районувуста болгаш төрээн суурувус Куңгуртугда, сөөлгү үеде аныяктар ортузунда кем херек үүлгедиишкиннери, арагага сундугар чоруктар нептерээн, хамаатыларының бажың-балгадын оорлаар хулиганнаар чоруктарның көвүдээни бистерни дүвүредип турар.

Куңгуртугда корум-чурум сөөлгү үеде илези-биле баксыраан. Оон түннелинде бир аныяк эживис аныяк ооллук холундан өлдү, биске ажылдап келген аныяк башкы кыс бодунуң үези аныяк ооллларга күштедип, чазарыкка кыс бодунуң үези аныяк ооллларга күштедип, чазаларыкка, бистен дезип чоруптu. Чоннуң хууда өөрүпту. Чоннуң хууда өөрүпту. Чоннуң хууда өөрүпту, садыг-магазин, мал-маган оорлаар чоруктар көвүдээн. Мындыг бужар болгаш чованчыг үүлдер аныяктарны улуг бодандырган.

Ада-иевис, совхозувус акша-көпеезин чыгжып турган, бистерге магалыг культура-спорт комплекизи болур ноган театрны, танцы шөлүн, стадионну тудуп, кылып берди. Улуг өртектиг хөгжүм херекселдерин, даштыкы чуртка кылган ховар дээн магнитофонну садып, аныяктар бистиң долу эргевиске хүлээткен. Ындыг-даа бол, хостуг үе-шагывысты культурлуг дыштанып, уран үүлге, спортка идепкейлиг киржир, диспуттарны, ужуражылгаларны, темалыг кежээлерни эрттирер байтыгай, арагалаашкынга, корум-чурум үрээшкининге хилис чарыгдаан ажыывыс үүл?

Ийе, аныяктарның кем-херек үүлгеди бээрингe чамдык чылдагааннар барын билир бис. Ол дээрге чамдыывыстың ажыл чогу, ажылдаар дээрге, чер тывылбазы, культура одагларының орта ажылдавазы, болгүмнер, спортчу секциялардың чогу болгаш оондаа өске. Ынчалза-даа үүгле боттарывыстың бот-хуулуг бис.

Чоокта чаа Тарыс аржаанынга республиканың аңгы-аңгы булуңнарындан дыштанып келген 500 ажыг кижилериниң мурнунга бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс эзирип алгаш, бужар чоруун көргүзүп, чокшуп, алгыжып харын-даа кызыгаар шериглеринче халдап турган таварылга база бар. Кайы хире ыядынчыг, чүдектир! Ийи-чаңгыс кижилерниң үрүп келгениниң удаваанында «Куңгуртутта ындыг-мындыг үүл болган» деп чугаа үнүп келир болза, кайы хире биске аар согуг болур-дур. Кижи бүрүзү боду дээш, өске кижи дээш харыысалгалыг болуру негеттинип турар-дыр. А кем-херек үүлгедип турарларга көөр хөөн чок чоруксук кылып чоруп турарларны чок деп болбас. Мындыг чованчыг үүлдерге хамаарыштыр шиитпирлиг демиселди чорудар, ол бүгүнү доктаадыр үе келген. А шак ындыг демиселди, чүнүн-даа мурнунда, аныяктар боттарывыс эгелээр ужуруг бис.

Куңгуртугнуң аныяктарында

Ада-иевис, совхозувус акша-көпеезин чыгжып турган, бистерге магалыг культура-спорт комплекизи болур ноган театрны, танцы шөлүн, стадионну тудуп, кылып берди. Улуг өртектиг хөгжүм херекселдерин, даштыкы чуртка кылган ховар дээн магнитофонну садып, аныяктар бистиң долу эргевиске хүлээткен. Ындыг-даа бол, хостуг үе-шагывысты культурлуг дыштанып, уран үүлге, спортка идепкейлиг киржир, диспуттарны, ужуражылгаларны, темалыг кежээлерни эрттирер байтыгай, арагалаашкынга, корум-чурум үрээшкининге хилис чарыгдаан ажыывыс үүл?

Ийе, аныяктарның кем-херек үүлгеди бээрингe чамдык чылдагааннар барын билир бис. Ол дээрге чамдыывыстың ажыл чогу, ажылдаар дээрге, чер тывылбазы, культура одагларының орта ажылдавазы, болгүмнер, спортчу секциялардың чогу болгаш оондаа өске. Ынчалза-даа үүгле боттарывыстың бот-хуулуг бис.

Чоокта чаа Тарыс аржаанынга республиканың аңгы-аңгы булуңнарындан дыштанып келген 500 ажыг кижилериниң мурнунга бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс эзирип алгаш, бужар чоруун көргүзүп, чокшуп, алгыжып харын-даа кызыгаар шериглеринче халдап турган таварылга база бар. Кайы хире ыядынчыг, чүдектир! Ийи-чаңгыс кижилериниң үрүп келгениниң удаваанында «Куңгуртутта ындыг-мындыг үүл болган» деп чугаа үнүп келир болза, кайы хире биске аар согуг болур-дур. Кижи бүрүзү боду дээш, өске кижи дээш харыысалгалыг болуру негеттинип турар-дыр. А кем-херек үүлгедип турарларга көөр хөөн чок чоруксук кылып чоруп турарларны чок деп болбас. Мындыг чованчыг үүлдерге хамаарыштыр шиитпирлиг демиселди чорудар, ол бүгүнү доктаадыр үе келген. А шак ындыг демиселди, чүнүн-даа мурнунда, аныяктар боттарывыс эгелээр ужуруг бис.

РЕДАКЦИЯДАН: аныяктарның кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демнежин эгелээни черле эки. Ылаңгыя чуртта байдал нарыдап, Тывага хамаарыштыр чамдык таварылгаларда чөптүг эвес материалдар солуннарга үнүп турда бот-боттарын деткижип, эп-чөптүг чурттаары эргежок чугула. Бот-билчишкин, ёражок, кемниг үүлдерден ойталаашкын республикада чидиг байдалды чавырылдырарынга чедирери чугаажок. Ындыг төлөөде, сөстен ажыл-херектерже шилчиири чугула. Куңгуртугжулар бо талазы-биле элээн хөй хемчеглерни алыр деп дугурушканнар.

Бир-ле дугаарында, аныяктар ортузунда идей-кижизидилге ажылын үндезинин-биле экижидер, аныяктарның хостуг үезин чөп ажыглаары-биле культура-спорт хемчеглерин алыр, арагалаашкынның үнүп турар дөзү чайгы, күсү үелерде эрттирин турар контроль, удуртулга чок кудалар, ёзулалдар болганда, моон соңгаар аныяктарның кудаларын комсомолчу кудалар кылдыр ногаан театрга солуп, чараш кылдыр, хөй-ниитиниң киржилгези-биле, тускай ажылдаттынган сценарий-биле чорудар. Аныяктарны доктаамал ажыл-биле хандырарын, өглениг турар күш-ажылчы аныяктарга оран-сава тудуп бээрин, малчыннаар күзелдиг аныяктарны бүрүн дериг-херекселдиг өг-бүле хандырарын база оларга совхозтуң талазындан дузаламчы кылдыр саар инекти, аът-хөлгени, хой, өшкүнү үндүрүп бээрин совхоз дирекциязы өөренип көрзе чогуур.

Корум-чурум дээш демиселди күштелдирер сорулгабиле коммунистернин, комсомолчуларның болгаш аныяктарның санындан 50 кижи составтыг комсомолчу-аныяктарның онзагай дружиназын организастап тургузар. Корум-чурум үрээшнерни херээн аныяктарның ажык судунга сайгарын көөрүн практикалаар...

Куңгуртугнуң аныяктары боттарының мурнунда кончут улуг харыысалганы алган. Аңаа олар ылап-ла күш чедер дээрзинге бүзүрел тур бис. Бо талазы-биле республиканың аңгы-аңгы булуңнарында аныяктар үүү бодап турарларыл?

ҮНЕЛЕП КӨӨЛ

Сээн-биле ажыл кожуп чурттап чорааш,
Сеткилиңге таарышпайн барымза-даа,
Ажы-төлүм адазы боор чоргаар адым
Аяс хүн дег, арыг хевээр артып калган.
Ырҗым дүне хөмүрээртн өшкен сылдыс
Өрү дээрге катап чайнап келбези дег,
«Ынак мен» дээн каас-коя сөстериң-даа
Өске-бааргa ыйбалаңгаш, хадый берген...
Аравыста чүү-даа ам чок. Билир-ле мен.
Айның, хүннүң душпазы ышкаш апарган бис.
Ажы-төлдүң ада-нези чаагай атты
Аас-кежик, өөрүшкү деп үнелеп көөл.

КҮДЭЭЛЕР

Думаалай чок өглеңгилээн
Дуңмаларым кайы көвей.
Күдээлерим шайлалга дээш,
Хүниүң, даңның
кызытпаанар.
Ажыл-иштиң шынары дээш,
Аас-кежик, чуртталга дээш,
Хире шаанче чүүгүн
чүүктеп,
Кижи бүгү шырбайган боор.
Дуңмаларым олар-биле
Тудуш дөстүг чорбаан
болза,
Аал ишти сыңмас чыгыы
Ажы-төл-даа кайыын кээрил?
Куда-дойну дүжүрерге —
Хуу-салым эгези бол,
Белек-селээн үлежиштен
Мендилешпейн чоруурлар
бар.
Ынакшылын камнап албаан
Ындыгларны чүү деп
сургаар.
Часкы шагның эртери
ышкаш,
Чалыы назын бала-ла өйлүг.
Хамык ужур чогум чүдел?
Харыызынга мынча дээр мен.
Өглеңишкен чалыыларның,
Өзү-баары тудуш чорзун!

Монгуш ДОРЖУ.

СОНУУРГАКТАРГА

ЭКРАНДАН КӨРГЕШ, ЫНАКШААН

30 харлыг англичан Питер Френч телевизорга хүрээ музыказын дыңнап таалап ора, хорда ырлап турган бир кыска карак чивеш арызында ынакшый берген. Би-Би-Сиден хорну каяа тыртырганын дыңнап алгаш, бодунуң машиназы-биле чер кезип чоруп каан. Хүрээ хорларының хой-ле кезек белеткелдериңе ол барган. Ол-ла ынчан чорааш, демги кызын тып алган. Өрүк чаныг болгаш, кыс-биле чугаалажып-даа шыдаваан. Ынчангаш ол хорга төнор үнге бижидип алгаш, ырлап эгелээн. Шак ынчаар-ла олар таныжа бергеннер. Түнелинде кудазы дүшкен.

КАССЕТАЛАРДА АКША

Швед Гунар Перссон «СПК» деп Стокгольм фирмага банкыже акшаны айыыл чокка чедирериниң аргазын тыпкан. Банкноттарны электрончуг схемалыг тускай кассеталарга чыый салыр. Оон соонда ол кассеталарны акша чедирер автомобильде тускай полкага салып каар.

Бир эвес үптекчи ол кассеталарның чаңгызынга-даа дээр болза, оон газ ылгалыр үнер болгаш, иштинде акшалар өске өңнүг болуп, ирип каар.

ЫШ ЧОК СИГАРЕТА

Цюрихте швейцар фирма таанпызын каар дээн кижилерге бир янзы сигареталарны сүмелеп турар. Шак ол сигареталарда таакпы, никотин-даа чок, ыш-даа үндүрбес, харын кыппас.

Оларның составында яблок чыттыг, ындыг амданныг гранулалар кирген. Ол сигарета кижини оожуктурар шынарларлыг.

ЧЫЛАННАР-БИЛЕ КАДЫ БИР КЛЕТКАГА

Австрия чурттуг, 25 харлыг, чыланнар талазы-биле специалист Дэвид Уильмс Сидней хоорайга клеткада эң хоралыг беш чылан-биле кады шил клеткага каш хонар деп шиитпирлээн. Чыланнарны хорадатпас болза, олар кижиже халдавас дээрзин бузүредири ол. Ол кижи 15 хонук дургузунда хүннүнне 12 шак дургузунда 1,5х1,8 метр хемчээлдиг клетка иштинге турган.

КРОССВОРД

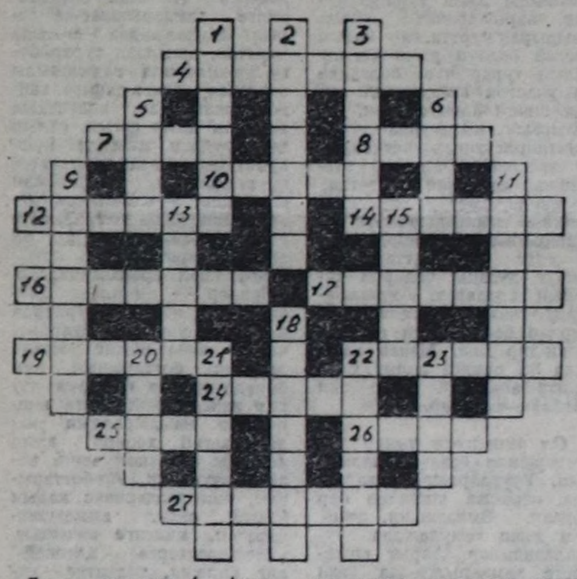

Доора дургаар: 4. Араатан ан. 7. Чылыг агаар чалгыы, сырын. 8. Ок-чемзек аймаа. 10. Азырал куш. 12. Сан. 14. Бедик өргеш, чагы. 16. Чылгычы кижиниң эдилели. 17. Эмнелге ажыллакчызы. 19. АКШ-тың Монтана штадының төвү. 22. Улуг кодан-суур. 24. Филиппин ортулуктарында хоорай. 25. Өөртүп бир хевири. 26. Тос деспи. 27. Көзер чүзүү.

Узун дургаар. 1. Кара хөрээнүнүң кол кеззэ. 2. Малдың чода сөөгү. 3. Корум-чурум камгалаар орган ажылдакчызы. 5. Араатан куш. 6. Оп, хорга. 9. Тайга кужу. 11. Область төвү. 13. Узунун халыырынга делегей рекордсмени. 15. М. Горькийниң «Изергиль кырган» деп чогаалының бир маадыры. 18. Тыва аас чогаалында кижи эзди чиир черлик кижи. 20. Араб күрүне. 21. Автономнуг область төвү. 22. Чазак документизи, дүрүм. 23. Дүрзү-хевир.

Кроссвордту **Салчак Базыр-Сат** тургускан.

«КРОССОВКА» ИДИК

Сөөлгү үеде аныяк-өскениң кедер ынак идик — «кроссовка» болу берген болгай. Чүгле аныяктар эвес, мен дег акшый берген ашактар безин кедипкен чоруурулу кымны-даа кайгатпас апарган. Суурнуң хоочун хол-бөмбүкчүлериниң менден өске ындыг идик чок кижи чок. Эгезинде хөрекке албайн турган мен, хепте чүү боор, кожам кадай чеже-даа киш кежи бөрт кедип чорза, дөмей-ле угаансарыыл кирбес, суурнуң эң чалчык-бузук кижизи боор артышаан. Ону көргеш, «кроссовка» идик мени беш хар чалыыдалыптар бе, бежен сантиметр өрү халыдыптар бе деп бодаар чордум. Ам харын, бо үениң чыраасаяк аъды болган, тывылбазы — читкен чинчи-ле, үнелели — алдын-мөңгүн-не, чоннуң сонуургаан хевин кетпес чодам сыйылган бе, майым майтайган бе деп бодалдар башка кирип чоруур апарган.

Кады-кырааным соңгаар курортка дыштанып чоруур деп турган, «кроссовкадан» садып эккеп бээйн бе» деп айтыра-дыр.

«Колдуу-ла аныяк-өскен кеткен чоруур чүвел, ашак кижи оларны өттүнерге эпчок ыйнаан, ынчалза-даа хоочуннар командазында менде-ле ындыг идик чогумну билир-ле болгай сен, бодуң бил даан» деп шын-на сеткилим-биле харыыладым.

Кадай-даа курорттан келген. Садыглар баартагының адаа-биле сайгарлыр «кара» саарылганың хааны, каш янзы хуулгаазын өртектиг «кроссовка» идикти эккелген. Ону кедип алгаш, бажының өрээлдерин эргий маннагылап, ажы-төлге көөргеттинип шаг болдум. Ам үгле хөйге көстүп үнер чылдагаан херек.

Бир-ле хүн чунар-бажыңнап чоруур деп тура, кедиксээн хевинни сактып кедбес мен бе. Чунар-бажың суурнуң бир кыдыында, мен өске кыдыында чурттап турар болгаш узун кудумчуну куду спортчу костюмнуг, чап-чаа «кроссовка» идиним кедипкен, «турист» деп сумкалыг, шынаппла, сагыш эдээн аныяксаан, базып ор мен. Чеде бээримге, улус эвээш. Чунар-бажыңнаанымда буска олуруп бээр аарыым бар, оон ужурундан адактын сөөлүнге четкеш, барык чунар-бажың хадынар деп турда кеттинип эгеледим. Хевим кедип дооскаш, идиктерде бардым. Карак-ла соглур, казарга тывылбас, сураарга көзүлбес идиктерим чыткан чериндe чок! Чунар-бажын эргелекчизи, аштакчы үжелээ ол-бо чиндинген, сайже кирген дамды, шатче кирген хүлбүс-ле — ис чок. Чунар-бажын ажылдакчылары мөөн-биле ыалы чунган улустуң даңзызын сактып бижип алгаш, чаныптылар. Кызыл-даван кижи ам канчаар, ийир дүжерин кызыл манап алгаш, чүвүрүм хоочузун шала дагдынгаш, уктар эледир эвес, база ховарттаан чүвени, оларым ужулгаш, суурну өрү базыптым. Кырым сынар, суурумнуң довурактыг кара черинге кызыл-даван кылаштаваанымдан бээр үжен чыл ашкан чүве болгай, дораан-на таванғайлар дазырткайны бердилер. Ол-даа канчаар, шыдажыр апаар, ана өшбиле дөмей, орукка анаада көзүлбес улус ам мырыдай эңме-түң чок.

Бир-ле дугаарында Күнзек башкы таварышкаш:

— Дыңнаан мен, дыңнаан мен. Адар. Радикуллуттен аарза, оон чаңгыс эми — кызыл-даван изиг сайга кылаштаары дээр чүве. Төрээн чериниң сайының изиг, соогунга ылгал чүү боор. дыка-ла тывынгыр сен ийин... — деп шоода-дыр.

Шагдыр-оолдун аксы дөстүнер эвес, чаным-биле эртип чыла, мөөн кызыл-даван боттарымны көргеш, тура дүшкеш:

— Бо канчап бардын, Адар-оол, ат-алдарлыг ажылчын кижи кудумчуга кызыл-даван кылаштап чоруур кылдыр ижип алыр деп чүл ол — дей-дир.

Спорт шөлүнге ойнааш кел чораан бөлүк оолдар:

— Адар акый, силерни кедергей онза «кроссовка» «төпкен» дээр, кажан сонуургап көөр бис — дишкеш, тадыладыр каттыргылай-дырлар.

Шыдашпаан мен. Сагышта үгле — «кроссовка»... Маңнаплаттым. Одардан чаныр орган инектер арызы-биле маңнап эрткеним, буттарым ында-хаая чымчак, изиг черлерге тайып каап чорааны сагыжымда арткан.

Эгиш-тыныш-биле бажыңымче ийре маңнап кээримге, кадайым:

— Чоокта чаа-ла хоочуннар маргылдаазы доозулган дижик сен, ам бо кайнаар белеткенип, тренировкалай бердиң. Па, бо буттарың канчап барганы ол, бир-бир болааргa, инек кажаазынга сүстүнгеш келген-даа ышкаш...

Канчап ол бүгүнү шыдап эрткенимни, бодум безин кайгаар мен. Кочу-шоодуг дээш кымга хорадаар боор. Чаңым ындыг, улуска улур чүве чугаалап шыдавас. Ындыымны чунар-бажыңга «кара сеткил» база ажыглааны ол ыйнаан. «Чамдык улус эледи кедер, чамдыктары чаңгыс катап бутка сугар, аажы-чаңы база нарын эл-лептиг эт аа ол, «кроссовка» деп идиңнер аан» деп идегелдир кара майыкташтарым бутка кирер теп алгаш, даштыгаа таакпылап ора, бодандым.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

ҮШ ИС

● Рассказ ●

1

Күскү дээр үдерел, кудай мырыңай кускан ыт ышкаш, дүңдүе берген. Оонмоон үгжегер кара булуттар үнүп кээп, сүлчэлешкен чүве дег, каттыжып, холужуп турза-турза, тайга, сыныпарның баштарын дуй апкан. Хүн караа-даа көзүлбестээн, кудай ана хөлүгүр кара чүве апарган. Башкы харны бажын ажыр уруп каарының барымдаазы ол.

Тайганың аң-меңи келир кышка шагда-ла кедилиг кылдыр белеткенип эгелээн. Бир чамдыктары узун кышты удуп эрттирери-биле үзүн-чаан бодунга сиңиріп ап турган. Өскелери кышты ажыр чиир үүжезин кат, тооруктан, мөөгүден, мыйыктан суктунуп, шыгжап эгелээн. Үшкүлери чааптар харга өөнештир, дуктерин безин агарты хуулдура бергилээн. Бүгү-ле ан, куш кышкы соокка доңмас кылдыр чаа, терең, чылыг дуктерин өстүрүп, кышкы «негейлерин» кедип алгылаан.

Ындыг болганда, ам тайганың чурттакчыларынга чаа эгелээр дей берген кыш кончуг-ла коргунчуг эвес хире.

Даг-иргек дээр кедергей улуг, кара-сарыг аскыр алыг дүне тооруктап чээн черинге ажаанзырап турда-ла, дах адып, чер чырып кээп-тир оң. Ам канчаар боор, «тайга ээзи» хүндүс чер кезип, ул-чуп чорбас кылдыр чаяаттынган амытан болганда, кужак четпес чоон, күдүрээлиг кара пөштүң дөзүн чазарлап оңгаштааш, аңаа кончуг чылыг, чымчак чыдын кылгаш, бузуп хүнзээри-биле чыдып ап-тыр. Даг-иргек чонаада-ла дораан удуп каар боду бо удаада удуп чадап, үйүзү келбейн, падын барап чыдып-тыр.

Адыг удуп чадап кааш, ковайын туруп келгеш, күдүк кырынга дыка-ла үр олурган. Дээрже көөрге, карацгы-ла чүве болган. Кыргаан даг-иргек ам-на чүвенин алыс ужурун билип каан: «Бо күдай улуг өлүген харын чыттыр чаар дей берген-дир эвеспе». Ол оон мурнунда ыддарда ижээнинче барып кирерде, изин чажырары-биле өлүген хар чаап турда чоруп турган болгай. «Ам база ижээнче кирерде ис чажырар өлүген хар чаары ол-дур. Аан черле шаг чок, удуп чадап чыдарым ол ышкажыл».

2

Арганың база бир араатан аңы, чер кезиир чазый чекпе күдай баксыраан, боран-чаашкынныг ол хүн бузуур хамаанчок, харын чиптер чүве дилээш, көңгүс чилчин үстү берген, калбак дылын чырыынче халайтыр үштүп алган, эгиш-тыныштыг бо-ла улуг харда иштин сөөртүп алган чылбыртып чораан.

Олча хайган хоптак чекпе тура дүшкеш, саарлып турар хар-биле долган агаарны думчуунче кирп тыыттынып, ажок чыдыыргай берген. Агаар-биле кады чыт эвес чыт кээп турар мындыг бооп-тур. Чекпе-даа чыт кээп турар үгже шиглей шөшпүртүп ыңай-ла болган. «Чүү мындыг чаагай чыт боор» — деп, чазый чекпе бодаш, чүве чиксээнинден хейде-ле сайырап келген чараазын боскунче ажыртынып, чылгангылаан.

Улаваанда-ла чекпе хөлчок улуг амытанның хоюг харда таптай базып каан изин орта таваржы бериптир. Кажар чекпе кайын эндээр ийик, хамык эзт-чагның үүжези — хайыракан дээрзин дораан-на билип каан!

Оон мурнунда каш чыл буруңгаар ол чекпе база-ла аштап-суксап, чиптер чүве тыпшайн ол чазып, чер кезип улчуп чорааш, душ бооп эрги ижээнге таваржы берген чүве-дир. Ол ижээнниң иштинге казыражык адыг оглу чааскаан ижээгеш, узун үйгузунга алзып, өлүг-диригнин ийи арызы кылдыр, даамчырадыр удаан чыткан мындыг. Биезги аштаан чекпе ижээнниң иштинче бажын суккаш чыдыыргаарга, үссүг, чагзыг чыт кээр мындыг болган. Оон таптыг дыңнаалаарга, бир-ле амытанның думчуу оожум шүүлээни дыңналган. Оон чүү боор, чекпедаа кажар аргазын ажыглап, ижээн аксынче дедирленип элээн кире бергеш, чер чүвези өлүрер кончуг оо-хораның соондан үңгүр иштинче кирп үрдүрүп эгелээн-дир эвеспе. Шаанга кирп үрдүрүп келген. Ам чекпенниң хейи-даа төнген, боду-даа пат турупкан. Кезек дыштанып чыткаш, чекпе ижээн иштинче бажын база катап суккаш, кулак салып дыңнаалаан. Ам ында шыыладыр-шүүледир тынар кандыг-даа амытан чок бооп-тур. Үгле бодунуң оозу чытталыр мындыг.

Чазый чекпе ижээнче чылбырты союп кире бээрге, хунан адыгжыгаш удаан хевээр-ле оо-хораңга шыдашпайн, шагда-ла бурганнап калган бооп-тур. Кажар, чазый чекпе шак ынчаар аныяк адыг «даялап» алгаш, оон эъдин-чаан кыштан чип амдажаан ышкажыл! «Ам база ындыг аас-кежиннге таваржырым ол-дур» деп бодааш, чекпе-даа чилбизи хайнып, амырай-ла берген. Артында адыгның изинин кырынга андаштанып, боранышкаш, амыраан түлүү-биле харда иштп істеп чоруп-ла каап-тыр эвеспе.

Амдажаан чекпе адыгны ол-ла істээш, кончуг шыргай иштинге келген. Кудай харын ам-даа урбушаан турган. Адыг аңаа келгеш, ам-на ижээнниче кире берген болган. Чекпе оон чаа үндүрүп каан мортуун орта кээп үскен. Амдажаан чазый чекпе кезек чараазын сыыртынып, чырын чылганып олургаш, ижээн аксынга аяар баргаш, дыңнаалаарга, иштинде даг-иргек улуг-улуг, кылдыр тыпып каап чыткан. Чаа ижээнче кирген адыг удуур безин чай алынмаан. Черле ынчаш, ол улуг соок дүшкүже чедир белен удувас, аңаа чыдар чүве бооп-тур. Чекпе ону кайын билир ийик. Биезги бир кыжын тос-тостун соогунда ижээн иштинге удуп калган чыткан казыра адыжыгашка көшкүрээш, чазый чекпе-даа чүү боор. бел кежиннге чедир ижээнче дедирленип киргеш, оо-хораң соозун адыг ижээнинге туманналдыр үндүрүп-ле эгелээн-дир эвеспе.

Ижээнге үгле чаа кире бергеш чыдып алган даг-иргек дыңнап чыдарга, даштын ижээн аксында даашдаа үнген ышкаш болган. Ол ыңаар-даа кичээнгей салбаан, күдүк базып алгаш, ижээн аксынче баштандыр, сегелин ийи холунуң кырынга салгаш, чыткан. Хеертен-не аа-бүрүк бак чыт даг-иргектиң думчуун орта кээп каккан. Ол чыттың багынга даг-иргек харлыга бер часкаш, ижээн аксынче даңла берген. Бир-ле амытанның майтак буду даг-иргектиң күчүлүг холунга таваржы бээр орта, ол ону салбайн, күш-биле бодунче чыыра тыртар орта, ижээн аксында даш аразынче киргеш, ылдыртынарга-даа кизиредир үзе тыртып алган. Алты эвес шыкылааш-шужулааш алгы адыгның кулааңга дыңналган. Даг-иргек бак чытка -шыдашпайн, ижээнинден үне-ле халаан...

3

Будуктарын сооктан камгалаан чүве дег, ак чайт ыылдыр чаш хар-биле эпчектей шуглаң алган чоон, чодур пештерлиг арга иштинде база бир дааш үнген соонда, диничи кижи көстүп келген. Ол оң холунда улуг даянгыыш тудуп алган, оозу-биле ыыштарын-будуунда ожук-харны кажары кончуг, буруладыр то шапкылааш, кылаштаар. Ынчангаш идик-хевинде шоолуг-ла хар чыпшынмаан.

Диничи ол-бо талазынче кичээнгейлиг көргүлээр, тура дүшкеш, дыңнаалагылаар, кылаштаарында мырычай дааш чок. Хар-биле өөнеш болгаш, чудук алаанга нөөлүбейн хоруп чыткан коданы буду-биле бичe-ле болза, базыптар часкан, оозу кожаш кылдыр шуран ыңай боорга, диничи меңней аарак: «Агаранмай бажы!» деп алгыра каапкаш, чүү-даа болбаан чүве дег, серте чок тура дүшкен. Эктинде боозун-даа сегирип албаан: бодавыже коданы ол адар дивээн, оон олчалап чораан чүвези өске ац — диничи.

Улуг харны коошпалай чарын чоруткан чаа иске диничи хенертен таваржы берген. «Чүнүң изи боор? — деп болааш, даянгыжын хөрээнге иткеш, шала доңгаан аарак, исти топтап көрген.

— Авайым-на бо, адыг изи ышкажыл!

Эдээн бар чорда, база бир ис каттыжып келген болган. «Бо чүнүң изи апарды?» — дээш, диничи топтап көрген. Адыг оглунуң изи-даа ышкаш. А адыг оглу бе дээрге, улуг адыгның соондан изи-биле кылаштавайн, ынча-мынча ырактан кожалаштыр чоруп орар мындыг болган. Топтап көрүп чоруурга, ылап-ла чекпе изи бооп-тур.

Улуг ырак барбайн чыткаш-ла, аргага болган айыыл-халаптын херечизи болган. Кускуннар куйтуладыр алгыжып турар черге диничи чеде бээрге, адыг сүрген аштаңгы чекпе ында ижээн аксында чыткан-дыр.

«Чилбилеп чазыйлаарга, ындыг-ла болгай — деп, кижи иштинде боданган. — Амдажып, адыг сүрүп чораан, амы-тынындан чарылганы ол-дур моон».

Оолуг чыдыг ижээнге адыг кайын чыдар ийик, шагда-ла оон арлып чоруй барган болган. Ийи кара кускун ужун келгеш, ажынын сойгаш октапканы чекпенинң эъдин дойлап эгелээнгер.

Куулар АРАКЧАА.

ЭҢ-НЕ, ЭҢ-НЕ...

1964 чылдың сентябрь 18-те Анкара радиозу 95 харлыг түрк хөрээжен Фатима Эдиргериңе ийистер — оол болгаш уруг — божаанының дугайында дыңнаткан. Чаштарның адазы ынчан 127 харлыг турган. 95 хар дээрге — ындыг улуг-хар-назылыг хөрээжен кижиниң божаанының «рекорду» бооп турар.

* * *

Доктор Кирнан деп эртемден кижи бодунуң ажылынга бир мындыг солун үүлдү демдеглеп айыткан. Бир бичин уруг ийи харлыында-ла ай демдээ көрүп эгелээн, сес харлыында божаан болгаш 25 харлыында ушпа кырган хөрээжен апарган, мөчээн. Алызы-биле алыр болза, оон чалыы назын үезин чок болганы ол — чаш назынны улуг кижи назыны дораан солаан. 8 хар дээрге амга чедир ындыг бичин хар-назылыг хөрээжен кижиниң божаанының эң кудуку «рекорду» бооп турар.

Бичин чаш кижи колдуунда-ла, төрүттүнге-ле 9-11 айлыг турган чугаалап эгелээрин билир бис. Ынчалза-даа солун үүлдер база тургулаар. 1965 чылда «Борба» деп югослав солун Бешке суурга (Нови-Сад хоорайның чоогунда) төрүттүнге-ле 6-7 неделя чедип турган чаштын чугаалап эгелээнинин дугайында дыңнаткан.

ШЕНЕЛДЕ

●Шоодуг●

Диван кырынга солун номчуп олурган Маадыр-оол хенертен серт-бурт тура халаан, кадайының чанынга маңнап чеде берген:

— Көр даан, Чойганмаа, бо материалды номчуй каавыт. үгле солун эвес, харын-даа амылыралга ажыглап болур үлегер дуржулга бар-дыр деп үвени дораан эскерип «кадым — дээш солунну сунган.

Чойганмаа кезек када салдынмайн номчуттуна берген. Доозуптары билек, Маадыр-оол чугааны мурнун быдаажып уламчылаан:

— Артыкшылдыг аъшчем, аймаан ол чуртта канчаар сайгарып турарын билип алдың бе? Өртээн, бижээш, өрук кыдыында ол садар дээн продукциязын садып каар ышкажыл. Бистиниге ышкаш кара өртеңдеп кара кежээге чедир базаарга доңуп-дожап, эштап-суксап-даа турбас. Мени баазар бар дээш, согар-даа болза ынаавас мен. Ада-иемдее ынчан чорбаан. Эпчок-даа, ыянчыг-даа үүве ышкажыл. Ынчаарга мындыг-дыр, бээр дыңна, Чойган. Бисте картошка ам-даа эңмежок болгай. Мен даарта дораан бир шоодайны уруп алгаш, кедээр орук кыдыында аппарып тургузуп каайн. Бир демир-хуунуң өртээ ынча акша деп бижээш, чаныңга тавактан салып каайн. Хереглээн улус картошканы алгаш, акшазын таваккa салып каар. Кежээ баргаш, куруг шоодай-биле акшаны ап алыр, ол-ла-дыр. Магалыг аа! Кандыг-даа ындыг шүүдел чок. Оон соонда дараазында шоодайны база ынчаар аппарып каар.

Чойганмаа ашааның чугаазынга харыы кылдыр хүлүмзүреэш, бажын согаш кылган: «Шенеп көр даан» деп каан. Маадыр-оол үүве кылып деп барганда шуут адырылбайн баар чаныг. Сл-да дораан подвалынче киргеш, картошказын шоодайга уруп киріпкен. «Кылыр ажылдың деги херек, чиир эъттиң чаглыы херек» деп чугаалаанмышаан, бир улуг шоодайны бажынын азызынга аппарып тургузуп алган. Баалыныг ногаан тавакты чуггаш, шоодайның аксынга салып кааш, ортумак хемчээлдиг демир-хуунну база чаныңга эккеп алган.

— Бир демир-хууц иштин кашка садар бис, кадай? — деп айтырган.

— Ой, та, билбес мен. Хоорайда улустарны көөрге, беш-алды акшага садып олурар үүве чорду чоп. Бис үүге олардан дорайтаар деп бис. База ынчаар бижип ал.

— Улусту эмин эрттир мөлчүүрге база эпчок болдуп эвеспе, сарыым. Шала өйүнде кылып алза ажырбас боор. Беш рубль деп бижип каайн. Сээн кедиксеп чоруур савыяа тоню садып алыр акшаны мынчаар ажылдап алыр бис, көөр-даа сен, шиме.

Даартазында дан бажында Маадыр-оол «Жигулизиниң» багажынга шоодайда картошказын үүдүргеш, суурдан үш-дөрт хире километрде эрткен улуг орук кайы сен дээш хаанан. Оруктуң кыдыынга эң коску черге шоодайын, демир-хуунун болгаш баалыныг таваан салгаш, ертээн бижээн ак саазынны шуугайга чыпшыргаш, чаныңга тургузу шанчып каая. Эрткен-дүшкен кижилер ону эскербейн баар ужур чок деп үвеге чүс хуу бүзүрээш, суурже караш дээн.

Хүндүс мастерскаяга ажыллап турарга, шоодайда картошказы сагыжынга каш-даа катап киргеп. Беш шак ажа дужуп чорда магазинде ажыддап турар кадайынче телефоннаан:

— Шоодайывысче чоруптум эвеспе. Тавак долу акшавысты эккэйн, Чойган. Ынчангаш бажынга бичин орайтап чедер мен — деэн.

Хемни кешкеш, чаш хадынарлыг шыкка чорда, бир оол холун көдүрүп, машинаны доктаатган.

— Даайым машиназын ырактан-на таныр кааптым — диэе-ле чээни оол Шолбан болган.

— Сээн дузаң херек, даай. Кончуг таптыг таваржы бердивис. Бээр кел даан, үвенин ужурун сеңээ көргүзүп берейн — дээш, хадыңнар аразынче кылаштаан. Маадыр-оол соондан ыыт чок эдерипкен. Улуг ыравайн кара тал дезүнге чедип келгеннер.

— Орук олчазы деп үүве бо-дур, даай — дээш картошкалыг шоодайже айытган. — Эртен доо белде орук кыдыынан тып алдым, даай. Долгандыр көөрүмге, карап-даа дээр үүве чок боорга, үүктөпкеш, кара дерин төп чорааш, мында өскеп чажырып кагдым бо. Оон ынай угбадым. Бажыныма чедиржип берип көр аа.

Маадыр-оол ыыт чок дыңнап турып-турып, «Машинага аппарып үдүрүвүт че» — дээн.

Орукка чоруп олура, Маадыр-оол айтырган:

— Ажыы-биле чугаалаартга, оорлаан картошка сөөртүп чоруп олурар мындыг ышкажывыс үүл але?

— Ооду шын, даай, ынчалза-даа оон ээзи мени алган деп кайын билир дээр сен. Мен оорлаваан-даа болзумза, өске оор арылдыптар турган деп бил. Чаңгыс бистин суурда безин чеже оор бар-үүве. Улустарны куруг каап, халактадыпла турар мышкажыл. Бир кижиниң иеэзи, бир кижиниң хоюн... дээш чүү албас дээр боор. Мен бодум мындаа, чоокта хаваным алаштым. Ол кончуг алты-кышкылыг амытанны та канчап аппаар үүве, кижи кайгаза-даа хаамас.

Машина Маадыр-оолдуң бажыныңа чанынга келгеш, доктаай берген.

— Күжүр даай, ушкарганнай аалынга чедирер деп үүве бар болгай. Бажынымга чедир октай каавыт. Шоодайны үүктеп алгаш чорумда ээзи таныр каапса канчаар мен, багай чээнинин ат кылгай-ла.

Шолбанның бажыңынга чеде бергеннер. Шолбан машинадан үнгеш, кудумчуну өрү-куду карадаанзыр көргүлээш, багажник чаныңга кылаштап чеде бергеш, даайының ону дүрген ажыдыптарын четтикпейн маңнап турган. Маадыр-оол даламаш чок үнүп келгеш, чээнинче чиге көрүп алгаш, дорт айтырган:

— Демир-хуун биле баалыныг тавак кайыл?

— Бо шоодайның чанынга чыткан бе? Сен ону канчап билир кижи сен, даай? Оларны чиир үүелерни үүү боор, эртен-не бажында эккеп алдым.

Маадыр-оол чээнинин хөрээнден тутканш, ийи-үш силгий каапкаш, бодунче чыыра тыртып эккелгеш, мынча дээн:

— Кижи үүвези эдлиг, чер үүвези оранныг, Шолбан! Бо картошка маңнап картошкам-дыр. Демир-хуун биле таваамны ам бо дораан эккеп бер! Алгаш чанайн дээш...

Василий МОНГУШ.

Телевидение

СЕНТЯБРЬ 29

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Авам, ачам база мен. Уруг ийиги харже кирипкен. 9.00 Мультфильмнер. 9.30 «Партнер». Коммерция медээчизи. 10.00 «Бүзүренчиг-даа болза, эдлептиг» 11.00 «Машина тударында деп-шилгелиг технологтуг аргалар». 11.10 «Камгалал бижик». 11.40 «Бурда моден» сүмелеп тур...». 12.10 Философия эртемнериниң доктору Д. А. Волкогонов-биле ужуражыышмын. 13.50 Өгбүле экраны. Кинопрограмма. 15.00 Кышкы үеже шилчиири. 15.10 «Кым кымыл». «Политиктиг чугаалар» деп белүктен. 16.25 В.-А. Моцарт. Концерт. 16.50 «Экранда Сибирь». Киножурнал. 17.00 Великобритания ТВ-зиниң кежээзи. 18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 Великобритания ТВ-зиниң кежээзи. 21.00 «Ye». 21.30 ССРЭ-ниң чазак чериндe. 21.40 Великобритания ТВ-зиниң кежээзи. 22.40—00.25 «Дүн ортузунга чедир болгаш ооң соонда».

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильм. 8.40 Эвиледдешкен республикалар кинопублицистиказы. Барымдаалыг фильм. 9.05 Орус чугаа. 9.35 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Аванын соңгаларындан». 10.05 «ТВ ТУ дугайында». 11.00 «Пи» демдек адаабиле. 14.15 «Бир эвес силернің харыар...» 15.00 Видеоканал «Кады ажылдажылга». Чапсарда (20.00—20.15) — «Тамчыктыг удуар. чаштар!». 22.15 Кино курлавыры. 22.30 «Ye». 23.00 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 23.30 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязынын хүн демдеглели. 00.30—01.35 «Карусель». Уран-чечен телефильм. «Полициянын телефону 110» деп белүктен. (ГДР).

РЕСПУБЛИКАНЫҢ В. КӨК[illegible]Л АТТЫГ ХӨГЖҮМ-ШИН ТЕАТРЫНЫҢ ОКТЯБРЬДА ШИИЛЕРИНИҢ РЕПЕРТУАРЫ

55-КИ ТЕАТР СЕЗОНУНУҢ АЖЫДЫЫШКЫНЫ

Октябрь 11, 12. В. Көкоол «Хайыраан бот» (ийи кезектиг драма).

Октябрь 13, 14. В. Серен-оол «Энесай-Мерген» (ийи кезектиг шүлүглел-легенда)

Октябрь 17. Ч. Ондар «Ханныг истер» (Ийи кезектиг трагиктиг притча).

Октябрь 18. Г. Канчеля «Хануманың төөредиглери» (Музыкалыг комедия).

Октябрь 19. В. Шекспир «Ой ийниңе дүнеэзинде азы чүүү күзей-дир силер» (Беш көжегелиг комедия).

Октябрь 20. М. Кожелдей «Үш чүүл эртемниг оол» (Тыва тоол).

Октябрь 21. «Балет кежээзи» (Тыва тоол).

Октябрь 27, 28. Г. Фигейредо «Кул» (ийи кезектиг трагикомедия).

УРУГЛАРГА:

Октябрь 14, 21. М. Кожелдей «Үш чүүл эртемниг оол» (Тыва тоол).

Октябрь 28. С. Михалков «Бардам тоолай» (Тоол).

Шиилериниң эгелээри: Хүндүскүзү — 12 шакта. Кежээкизи — 19 шакта.

Коллективтиг чагыларны хүлээп ап турар. Телефоннары 2-25-49, 2-35-68.

Тыва белүктүң кол режиссеру Ирина Лопсан.

КИНО

СЕНТЯБРЬ 29-ТА

«НАИЫРАЛ»: «Полуночный голос» (КУР) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 (узаткан). видеозалга: «Машина смерти» 10.00, 14.00, 18.00, «Улица проклятых» 12.00, 16.00, 19.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Ох, уж эта Настя!» 9.00, «Достояние республики» (2 серия) 10.40, 13.20, 18.00, «Богдиття» (Индия) 16.00, 20.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Петух не запоет» 14.20, 19.00 (узаткан), «Экипаж» (2 серия) 16.20 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редакторнуң оралакчызы А. С. ДЕМБИРЕЛ

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 Кылдыстер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа кылдызы — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргаа — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер

Хемчээли 2 варлалга ямазы

Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының керектериниң галазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Краваченко кудумчуу бажын № 1.

Чагыг № 499.

Индекс 54241.